

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

T H E M A

Inleiding

3 Opleidingssupervisie

Pastoraat en Geestelijke Verzorging

Vindplaats van uitdagingen voor studenten en supervisors

MICHAEL SCHERER-RATH

9 'Als geestelijk begeleider ben je je eigen instrument'

Geestelijke Begeleiding
Fontys Hogeschool Utrecht

MARIEKE MILDER

17 Interdisciplinair leren in supervisie

Geestelijke Verzorging Hogeschool
Windesheim Zwolle

WELMOED MARSMAN, METSJE KROL,
THEO VAN LEEUWEN

25 'Even op adem komen'

Protestantse Theologische Universiteit
Amsterdam en Groningen

TRUDY STRUIJS, EDWARD VAN 'T SLOT,
CISKA STARK, NADINE VAN HIERDEN,
HENK VAN DEN BOSCH

37 Supervisie doet ertoe

Geestelijke Verzorging Universiteit van
Tilburg

MONIQUE VAN DIJK-GROENEBOER

45 Professionele groei met antwoorden op maat

Geestelijke Verzorging
Radboud Universiteit Nijmegen

MARJOLEIN KRAAIJEVELD-MELSE

53 Leren van verschillen

Spiritual Care Vrije Universiteit Amsterdam

CHRISTIANE VAN DEN BERG-SEIFFERT EN
FROUKIEN SMIT

O N D E R Z O E K S P R A K T I J K

De scriptie

**62 'Mijn leven is de moeite waard'
Verpleeghuisbewoners met dementie vertellen**

JEANNETTE KOKS

Casus

**67 Spiritueel moederschap als brug naar vertrouwen
Geestelijke begeleiding bij mensen met een beperking**

KITTY BOUWMAN

E N V E R D E R

Aan de lezer | 1
Beeldmeditatie | 34
Actueel | 72

Omslag voorzijde: 'Anders gezien', foto: René Rosmolen

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. | h.schilderman@ftr.ru.nl

Mooi palet

Vele jaren geleden mocht ik als jonge PhD-student spreken tijdens het jubileumsymposium van de Klinisch Pastorale Vorming (KPV) op Zon en Schild in Amersfoort. Ik was supertrots omdat ik in mijn survey-onderzoek meende gevonden te hebben dat pastores die de KPV gevolgd hadden significant minder bekwaam waren dan diegenen die de training niet gevolgd hadden. Er ontstond geroezemoes en *founding father* Heije Faber voegde me toe: 'U heeft een voortreffelijk verhaal gehouden, maar ik ben het in het geheel niet met u eens.' Zeker een ontnuchterende ervaring voor een net begonnen onderzoeker zonder enige ervaring in het pastorale veld. Ook nu ik als docent studenten instrueer over de verhouding van wetenschappelijke kennis en professionele veldervaring, heb ik het moeilijk. De ideale opvatting dat theorie en praktijk elkaar bevruchten mist dat het vooral aparte werelden zijn. Je kunt dat betreuren, omdat het afgestudeerde academici het veld in stuurt om aldaar te leren wat het vak 'in het wild' inhoudt.

Zo ruw gaat het natuurlijk niet. Tijdens stages krijgen studenten opleidingssupervisie, eigenlijk volgens een model dat in Nederland steeds sterk op de KPV geënt is geweest, met veel aandacht voor identiteitsverheldering en psychodynamiek. Of dat nu nog steeds zo is valt te betwijfelen. Supervisie kent meer nuchtere definities, zoals 'het leren door reflectie op eigen werkervaringen' (LVSC), kent meer aandacht voor leertheorie en raakt gebonden aan professionele producten. Er is een nieuwe generatie supervisoren aangetreden die andere generaties studenten in een levensbeschouwelijk gevarieerde cultuur begeleidt. De KPV is uiteraard bekend maar resoneert ook als echo uit het verleden.

Daarom is het goed om pas op de plaats te houden en aan supervisoren van verschillende theologische en religiewetenschappelijke opleidingen te vragen wat hun praktijken, ervaringen en idealen bij supervisie zijn. Gastredacteur Michael Scherer-Rath heeft deze taak op voortreffelijke wijze op zich genomen. Zes opleidingen laten in hun eigen keuken kijken en dat levert een mooi palet op van de huidige stand van zaken in de opleidingssupervisie. Eigenlijk een broodnodige voorzet om de discussie over theorie en praktijk te kunnen blijven voeren.

Opleidingssupervisie

Vindplaats van uitdagingen voor studenten en supervisors

Opleidingssupervisie in de actuele context van opleiding en praktijk krijgt vaak niet de aandacht die zij verdient. Wij willen dat met dit themanummer van *Handelingen* veranderen. Wij hebben opleidingssupervisors van opleidingen voor Pastoraat en Geestelijke Verzorging in Nederland (hbo-bachelor, hbo-master en wo-master) gevraagd eigen ervaringen en inzichten te beschrijven, om actuele ontwikkelingen en thema's te schetsen die zij in hun supervisiepraktijk tegenkomen. Supervisors van zes opleidingen waren bereid hun ervaringen te delen. Deze uitwisseling van ervaringen kan ons helpen vindplaatsen van uitdagingen op te sporen voor toekomstige professionals binnen het werkveld van Pastoraat en Geestelijke Verzorging en voor supervisors die deze begeleiden bij het leren reflecteren op mogelijkheden die helpen met deze uitdagingen om te gaan.

Wij leven in een ingewikkelde tijd en juist op het moment dat wij begonnen met het schrijven van bijdragen voor dit nummer kwam het tweede nummer van het *Tijdschrift voor Begeleidingskunde* (TsvB, praktijkwetenschappelijk vakblad van beroepsvereniging LSVK voor coach, supervisor en organisatiebegeleider) uit met 'Tragiek' als titel. Met de keuze voor dit thema probeert de redactie van TsvB de vele crisisscenario's van de afgelopen twee jaar (klimaatverandering inclusief gevolgen hiervan voor onze leefwereld,

bosbranden, overstromingen, pandemie, oorlog in Oekraïne) bespreekbaar te maken voor begeleidingskundigen.

In een artikel voor de rubriek 'praktijk en professie' stelt theologe Annemiek Boonstra de vraag naar 'zin in supervisie' (2022, 36). Hierbij probeert zij in beeld te brengen hoe geneeskundestudenten het beste ondersteund kunnen worden bij de beleving van het niet weten in relatie tot ervaringen van tragiek. 'Het verlangen om grip te krijgen op ons leven, onze gezondheid en ons uiterlijk is groot, nu wij in de huidige ontzuilde, geseculariseerde en netwerkvormige maatschappij, waarin de waarheid onder

< Dick van Arkel, 'Luchtspiegeling 5', 1950

druk staat, meer dan ooit zelf onze identiteit moeten vormgeven' (Boonstra 2022, 36).

Het vormgeven van een eigen identiteit en het geven van betekenis aan situaties in het leven van alledag, zonder vertrouwde vaststaande interpretatiekaders, veroorzaakt onzekerheid en gevoelens van machteloosheid. Deze ervaring van tragiek, de onmogelijke noodzakelijkheid om betekenis te moeten geven zonder over een garantie op een juiste interpretatie te beschikken, veroorzaakt nieuwe onzekerheden (Scherer-Rath 2013, 188; Van Dalen 2019, 16).

Pastorale en levensbeschouwelijke professionals, en allen die voor hun opleidingen en begeleiding verantwoordelijk zijn, worden geconfronteerd met existentiële vraagstukken die centraal staan in het werkveld van pastorale zorg en geestelijke verzorging. Er wordt een appèl gedaan op het mogelijke 'anders-zijn' en de noodzaak hiermee om te kunnen gaan als mens, als professional en begeleid(st)er van mensen die worstelen met existentiële ervaringen waarop geen antwoord te geven is, en die niet op te lossen zijn (Van Dalen 2019, 15-17).

Professionals in opleiding worden tijdens hun opleiding en hun beroepsstage met deze situaties (of ervaringen) geconfronteerd, waardoor opleidings supervisors regelmatig uitgedaagd worden de verschillende aspecten van deze praktijkervaringen bij hun supervisanten bespreekbaar te maken. In een tijd van onzekerheid en ontwrichting kan en moet dat gevolgen hebben voor de begeleiding van supervisanten in het omgaan met een wereld in verandering (Geldof 2019; Bauman 2012). Dat zou uiteindelijk ook moeten gelden voor de praktische theologie en de praktische religiewetenschap als voornaamste wetenschappelijke disciplines die het handelen van de mens in het leven van

alledag centraal hebben gesteld. Hoe worden deze ontwikkelingen meegenomen in onderzoek en theorievorming?

Veel mensen zijn zoekend naar zin en houvast in deze 'onzekere tijden'. Opmerkelijk is dat zij hiervoor steeds minder vaak kerken en geloofsgemeenschappen opzoeken. Dit verandert het beeld en de overtuigingen die studenten van de identiteit van pastorale en levensbeschouwelijke professionals hebben. In hoeverre hebben deze veranderingen invloed op de ervaringen van toekomstige pastorale of levensbeschouwelijke professionals zoals deze tegenwoordig in Nederland worden opgeleid?

Kenmerken van veranderingen en ontwikkelingen zouden wij vooral in de ervaringen van de stagiaires en hun begeleiders, de supervisors moeten tegenkomen. Wanneer supervisors daadwerkelijk reflectiebevorderende rolmodellen voor de professionele ontwikkeling vormen (Vermeer 2007, 130-134) is het zeer de moeite waard naar de ervaringen van de huidige opleidings supervisors te luisteren. Voordat wij dat doen, is het van belang de vraag te beantwoorden wat opleidings supervisie is.

Opleidings supervisie

Opleidings supervisie is een specifiek type supervisie dat tegenwoordig door alle Nederlandstalige opleidingen voor Geestelijke Verzorging en Pastoraat wordt aangeboden als een onderdeel van het curriculum dat gekoppeld is aan een verplichte leerstage. Bij de opleidings supervisie staat het leren uitvoeren van beroepswerk binnen het kader van een beroepsopleiding centraal, waardoor supervisie binnen de hele beroepsopleiding een specifieke plaats inneemt. Hier wordt de directe verbinding tussen opleiden (verwerven

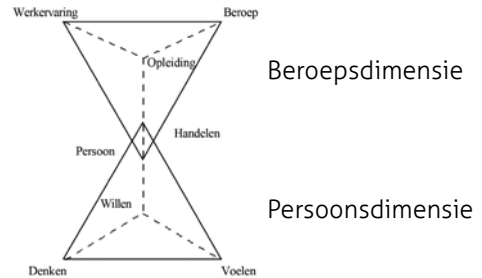
van kennis en vaardigheden) en werkuitvoering gelegd (Siegers 2002, 447).

De opleidings supervisie levert binnen een beroepsopleiding een specifieke bijdrage aan de ontwikkeling van beroepsdeskundigheid in de uitoefening van mensgerichte beroepen. Streefdoel hierbij is de ontwikkeling van toekomstige professionals zodanig te bevorderen dat zij als geïntegreerde en integrerende beroepspersonen in de beroepspraktijk en in een beroepsrol kunnen functioneren. Het supervisieproces impliceert intermediaire doelen die ervoor zorgen dat de professional aan het uiteindelijke doel kan blijven werken: reflectievaardigheid en integratievermogen.

Reflectievaardigheid is een voorwaarde voor het integratievermogen (Van Kessel 1994, 9-11; 1997, 147; Vermeer 2007, 127). Toekomstige professionals leren in supervisie reflecteren op (werk)ervaringen, het handelen binnen de opleidings- en de beroepspraktijk en de beroepsrol. Pas door te leren reflecteren zijn zij in staat een positief-kritische houding in te nemen met betrekking tot organisatiedoelen en persoonlijke doelen, verwachtingen van cliënten en het persoonlijke beroepsbeeld vanuit een specifieke beroepsrol. Reflectievermogen stelt professionals in staat persoonlijke lacunes, samenhangen en diversiteit te ontdekken. Om tot integratie te komen, of vanuit de behoefte aan meer integratie van kennis en vaardigheden, is het ontwikkelen van reflectievaardigheid primair.

Integratie kan met Van Kessel worden begrepen als 'een zich op elkaar betrekken en betrokken raken van tot voorheen afzonderlijke elementen en aspecten, waardoor een samenhang ontstaat die resulteert in een nieuwe identiteit, die er voorheen niet was, en gekenmerkt wordt door een hogere kwaliteit' (Van Kessel 1994,10).

De beoogde integratie van het beroep enerzijds en de persoon anderzijds vereist een integratie van een aantal specifieke aspecten van beide dimensies, die pas door verdiepende reflectie beter in beeld kunnen komen (bewerking afbeelding Siegers 2002, 20).

De toekomstige professional probeert in de opleidings supervisie een identiteit als beroepspersoon te ontwikkelen. Deze beroepspersoon beschikt over een professionele en een persoonlijke identiteit die via een interne supervisor met elkaar in gesprek gaan. Deze interne supervisor heeft de taak vanuit een professionele en/of persoonlijke identiteit zijn/haar reflectie-ervaringen te analyseren. Op basis hiervan kunnen integratiestappen worden ondernomen. Professionals krijgen op deze manier de mogelijkheid om meer zicht te krijgen op de eigen ontwikkeling, lacunes en mogelijkheden die tot nu toe nog niet in beeld waren gebracht.

Overzicht van de bijdragen

De diversiteit aan opleidingen komt in dit themanummer in beeld. Hbo-bachelor-, hbo-master- alsook wo-masteropleidingen presenteren hun opleidingen en de plek die supervisie binnen de curricula inneemt. De opleidings-supervisoren beschrijven hun ervaringen vanuit de diversiteit van hun opleidingen. De verschillende kleuren van de opleidingen komen op

deze manier mooi in beeld. Het zal duidelijk zijn dat de verschillende opleidingen niet makkelijk te vergelijken zijn. Het in beeld brengen van de betekenis van supervisie binnen de diverse opleidingen is een belangrijke uitwisseling van ervaringen en inzichten. Tegelijkertijd worden de maatschappelijke signaturen van pluriformiteit en diversiteit op een contextgebonden manier beschreven.

Marieke Milder beschrijft haar ervaringen aan de hbo-bacheloropleiding Geestelijke begeleiding van Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing. Na een korte beschrijving van de opleiding zoomt zij in op de waarde van supervisie die deze begeleidingsmethode voor hun studenten heeft en welke thema's regelmatig centraal staan. Dat zijn bijvoorbeeld het worstelen met perfectionisme en de op de achtergrond wapperende onzekerheid het niet goed te doen. Hierbij sluit de ervaring aan dat je in de pastorale zorg resultaatloos handelt wat de positie van je professie niet versterkt. Ook komen religieuze vragen regelmatig in beeld, zowel bij religieuze als ook niet-religieuze studenten. Veel vraagstukken maken duidelijk dat studenten in de supervisie ontdekken dat zij zelf als toekomstige geestelijke begeleider hun instrument zijn.

Theo van Leeuwen en collegae gaan in op de hbo-masteropleiding Geestelijke verzorging Windesheim en beschrijven de diversiteit aan onderwerpen die ter sprake komt in de opleidingssupervisie. Het thema 'zelf' omvat het verlangen naar erkenning en de persoonlijke afhankelijkheid hiervan. Het thema 'samenwerking' kent verschillende aspecten. Naast collegialiteit en positionering van de geestelijk verzorger binnen locatieteams is ook feedback geven en de aanspreekcultuur een belangrijk leerpunt in de bijeenkomsten. Bij het thema 'cliëntencon-

tact' worden de studenten geconfronteerd met voorbeelden van de docenten om zo in contact te komen met verschillende rolmodellen en benaderingen. Uiteindelijk komt ook 'professie' als thema aan bod en de eigen invulling van dit thema, waarmee ook een mogelijke roeping verbonden kan zijn.

Henk van den Bosch, in samenwerking met vijf collega-supervisoren, beschrijft de wo-masteropleiding van de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en Groningen en zoomt in op een aantal thema's die zij voor het artikel rond een aantal thema's hebben geclusterd. 'Ik en de ander' is bijvoorbeeld een onderwerp dat regelmatig ter sprake wordt gebracht en vervolgens het stellen en bewaken van grenzen centraal stelt. 'Alteriteit' omvat een aantal vraagstukken rond anders-zijn en oncontroleerbaarheid van werksituaties. Veel praktijkervaringen komen in supervisie ter sprake om te leren reflecteren op interpretaties van anderen, en de veranderende posities binnen de geloofstradities. 'Bezieling' is het derde cluster dat besproken wordt, waarin de existentiële dimensie van de praktijkervaringen in het werkveld aan bod komen, met alle gevolgen van dien.

Monique van Dijk-Groeneboer is verantwoordelijk voor de supervisie wo-masteropleiding aan de Katholieke Theologische Faculteit in Tilburg. De in Tilburg opgeleide studenten komen in pastorale functies in 'kerk en wereld' terecht. De betreffende werkvelden van pastoraat, geestelijke verzorging en onderwijs en de ontwikkelingen hierin worden in haar bijdrage vanuit supervisorisch perspectief besproken. De grote veranderingen in het pastoraat binnen de rooms-katholieke kerk heeft impact op de studenten, wat ertoe leidt dat een aantal probleempunten en spanningen die zij in de

praktijk tegenkomen in de supervisie moeten worden besproken. Binnen het werkveld van de geestelijke verzorging gaat het om toekomstige professionals die met een kerkelijke zending hun werk in de zorg, politie, brandweer of krijgsmacht verrichten. Binnen het onderwijs lopen toekomstige docenten Levensbeschouwing en Godsdienst regelmatig tegen de marginalisering van het vak aan. Steeds meer leerlingen en docenten hebben niets meer met religie. Hoe kunnen we hier persoonlijk en professioneel het beste mee omgaan?

Marjolein Kraaijeveld-Melse bespreekt ervaringen uit supervisietrajecten van de wo-master Theologie en Religiewetenschappen aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij doet dat aan de hand van vijf thematische zwaartepunten. 'Legitimatie en overdracht' behandelt de zoektocht naar beroepsprofiel en rolmodellen. Daarnaast is het bewustzijn voor de interactie tussen mensen van belang omdat overdracht als onbewuste vorm van communicatie altijd op de loer ligt. 'Persoonlijk worden' omschrijft de ervaring van studenten dat stage en supervisie hun persoonlijk raakt en deze ervaringen ook een ruimte nodig hebben waar zij in een veilige sfeer persoonlijk kunnen worden. 'Een groeiende visie op de geestelijke verzorging als professie' vormt een leerstap in supervisie om de eigen identiteit als geestelijk verzorger te verwoorden en te presenteren. 'Met of zonder overtuiging?' vormt een thema dat de ontwikkeling van de geestelijke verzorging in Nederland al langer bezighoudt. Hoe verhoudt zich een niet-gebonden geestelijk verzorger tot religiositeit en spiritualiteit?

Als laatste onderwerp komt in deze bijdrage het thema 'verandering' ter sprake en de vraag hoe geestelijk verzorgers met veranderingen in hun eigen werkveld, kunnen omgaan.

Christiane van den Berg-Seiffert met haar collega Froukien Smit beschrijft ervaringen die zij hebben opgedaan met studenten van de wo-master Theologie en Religiewetenschappen aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij doen dat aan de hand van zeven thema's die zij vervolgens met quotes uit concrete bijeenkomsten onderbouwen. De thema's zijn: interlevensbeschouwelijke competentie, levensbeschouwelijke diversiteit in supervisie, beroepsidentiteit en visie van de professie van geestelijke verzorger, psychosociale vraagstukken in supervisie, omgaan met grenzen, zelfzorg en beeldende, creatieve en lichaamsgerichte vormen in supervisie. <

Literatuur

- Bauman, Z. (2012). *Vloeiende tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer/Kalmthout: Klement/Pelckmans.
- Boonstra, A. (2022). Zin in supervisie? Hoe geneeskundestudenten leren omgaan met niet-weten en tragiek. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde* nr. 22, 36-47.
- Dalen, E. van (2019). *De interpretatiecrisis bij ongeneeslijke kanker. Een religiewetenschappelijk onderzoek naar verklaringen, het onverwachte, tragiek en de gewaarwording van het andere*. Münster: LIT Verlag.
- Geldorf, D. (2019). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Kessel, L. van (1994). *Supervisie als concept in ontwikkeling. Geschiedenis en ontwikkelingen in Nederland en het buitenland. 'Supervisie in ontwikkeling'*. Verslag van de Najaarsconferentie van de LVSB vrijdag 11 november 1994 (pp. 5-31). Den Haag: Landelijke Vereniging voor Supervisie en andere Begeleidingsvormen.
- Kessel, L. van (1997). Supervisie: noodzakelijke bijdrage aan de kwaliteit van maatschappelijk werk. In: H. Nijenhuis (red.). *De lerende professie. Hoofdpijnen van het maatschappelijk werk* (pp. 136-151). Utrecht: Uitgeverij SWP.
- Scherer-Rath, M. (2013). Ervaring van contingentie en spirituele zorg. *Psyche & Geloof* nr. 3, pp. 184-195.
- Siegers, F. & Haan, D. (1997). *Handboek supervisie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Siegers, F. (2002). *Handboek supervisie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Vermeer, P. (2007). Supervisie als voorbeeldleren. In: S. Körver & W. Regouin (red.). *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend* (pp. 119-139). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

'Als geestelijk begeleider ben je je eigen instrument'

*Hbo-bachelor Geestelijke Begeleiding
Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing*

'Als geestelijk begeleider ben je je eigen instrument'. Deze uitspraak krijgen studenten aan Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing, opleiding Geestelijke Begeleiding, als een mantra gedurende hun hele opleiding te horen. Een instrument dien je te onderhouden, te stemmen, en we leren studenten dus ook 'spirituele hygiëne', dat wil zeggen dat zij leren woorden te geven aan hun eigen spiritualiteit en te reflecteren op hun eigen denken, voelen en handelen.

De opleiding

Vanaf het eerste jaar start al deze 'reflectieerlijn'. Ieder jaar lopen studenten stage, waarin zij een ontwikkeling maken van observeren in het eerste jaar tot (onder begeleiding) zelfstandig functioneren in jaar 4. In jaar 1 is er een elementaire vorm van ervaringen uitwisselen en intervisie, in jaar 2 worden reflectiemodellen aangeleerd, in jaar 3 is er begeleide intervisie in groepen van zes tot acht studenten en in jaar 4 krijgen studenten supervisie door een LVSC-geregistreerde supervisor in groepjes van twee of drie studenten, en in een enkel geval individueel. Studenten zuchten weleens onder de hoeveelheid reflectieverslagen die geproduceerd moeten worden, want ook op andere momenten in de opleiding wordt dit van hen gevraagd.

< Pablo Picasso, 'Stilleven met gitaar', 1921

De supervisor

Ik werk sinds 2015 als docent Praktische Theologie aan de opleiding Geestelijke Begeleiding (GB, voorheen Godsdienst Pastoraal Werk) aan Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing (FHTL). FHTL is een rooms-katholieke, door de bisschoppen erkende hbo-opleiding Theologie en valt onder Fontys Hogescholen. De laatste vier jaar ben ik ook opleidings-supervisor. Mijn supervisorenopleiding deed ik bij Hogeschool Windesheim.

In die zeven jaar FHTL heb ik de toestroom van studenten zien groeien, en de populatie zien veranderen. Eigenlijk was het bij mijn aantreden in 2015 al duidelijk dat we er niet meer vanuit konden gaan dat studenten vanzelfsprekend in het katholieke werkveld terecht zouden komen na hun afstuderen. In de rooms-katholieke kerk worden nog mondjesmaat niet-gewijde pastoraal werkenden benoemd, en door de uitstroom van pastoraal

werk(st)ers naar het categoriaal pastoraat was er ook buiten de kerk beperkt emplot voor FHTL-afgestudeerden. De studenten die binnenkwamen waren niet meer allemaal katholiek, en zelfs steeds minder gelovig.

Uit een recent onderzoekje dat FHTL deed onder de eigen studenten bleek dat 46 procent van de respondenten een rooms-katholieke achtergrond heeft, 20 procent een christelijke niet-katholieke achtergrond, 13 procent definieert zichzelf als agnost en de overige 21 procent is verdeeld over atheïsme, hindoeïsme, boeddhisme, jodendom en islam. Overigens is dit onderzoekje beperkt representatief, gezien het feit dat minder dan de helft van alle bij FHTL-GB ingeschreven studenten er aan meedeed; mijn eigen vermoeden is dat het feitelijke percentage katholieken nog lager ligt.

Docenten merken dat aspecten van het christendom die voorheen als bekend verondersteld konden worden, nu uitgelegd moeten worden. Studenten weten niet meer hoe een eredienst eruit ziet, wat een evangelie is, wat sacramenten zijn, et cetera. Soms is dat lastig, omdat de beginsituatie van studenten erg uiteen kan lopen. Een substantieel deel van de deeltijdstudenten, veel vrouwen van boven de veertig, heeft wel een min of meer kerkelijke achtergrond, en dat geldt ook voor sommige katholieke voltijdstudenten. En anderen zijn afgekomen op de term 'geestelijke begeleiding', zijn niet religieus en ook niet van plan dat te worden, en willen vooral weten hoe ze mensen kunnen begeleiden bij levensvragen.

De opleidings supervisie

Terug naar de supervisie. Want katholiek, protestant of agnost, allemaal moeten studenten eraan geloven. Opleidings supervisie

is verplicht. Studenten worden ingedeeld in aparte voltijd- en deeltijdgroepjes, en reflecteren tien zittingen lang over werkervaringen die ze opdoen in hun stage.

Dat proces verloopt volgens de klassieke supervisiemethodiek: de eerste bijeenkomst wordt er kennisgemaakt en nagedacht over leerdoelen, vervolgens brengt iedere deelnemer elke bijeenkomst schriftelijk een werkervaring in, schrijft ieder na afloop van elke bijeenkomst een reflectieverslag, is er halverwege een tussentijdse evaluatie en aan het einde van het traject een eindevaluatie. Alle stukken worden voorafgaand aan de zitting steeds naar alle leden van de supervisiegroep gestuurd.

De supervisor schrijft voor de laatste zitting een beoordeling. Dat betekent dat hij of zij een formulier invult waarin wordt aangegeven hoe de student gefunctioneerd heeft als het gaat om het supervisieleren, hoe de ontwikkeling is als het gaat om de eigen professionaliteit en de ontwikkeling en competenties met betrekking tot het communicatief handelen. Die drie thema's zijn weer onderverdeeld in indicatoren, bijvoorbeeld bij 'supervisieleren': de student formuleert relevante vragen bij de eigen werkinbreng, de student neemt verantwoordelijkheid voor het eigen leerproces, de student toont en benoemt actief experimenteren met het geleerde en reflecteert hierop. Elke indicator wordt voorzien van feedback door de supervisor, zodat duidelijk is waar de beoordeling op gestoeld is.

Hoewel een gangbare opvatting binnen de supervisie is dat de deelnemer verantwoordelijk is voor het eigen leerproces en dus zelf evalueert hoe dat is verlopen, vindt FHTL het nodig dat het finale oordeel hierover aan de supervisor is. Dit laat onverlet dat de student

ook gevraagd wordt een zelfbeoordeling te doen, en dat bij grote verschillen in opvatting de supervisor weliswaar het laatste woord heeft, maar de inbreng van de student daarbij buitengewoon serieus neemt.

Het formulier vindt uiteindelijk zijn weg naar het portfolio waarmee de student zijn of haar eind-assessment doet. Daarbij is het aan de student of de inhoudelijke feedback van de supervisor zichtbaar gemaakt wordt in het portfolio, of dat het bij een beknopte versie blijft waarbij wel duidelijk wordt hoe het leerproces is verlopen, maar niet waar dat inhoudelijk over ging.

Veiligheid is belangrijk bij FHTL. Dat betekent dat de supervisor niet betrokken wordt bij het eind-assessment van de student, zodat de student vrij is om over zichzelf te vertellen zonder dat die informatie bij een assessment weer op tafel kan komen. Omdat ik als docent in alle jaren lesgeef en we met ruim honderd studenten een instelling zijn waarin iedereen iedereen kent, ken ik doorgaans de studenten die ik supervisie ga geven al goed. Meestal is dat een voordeel, maar een enkele keer heeft een student besloten dat hij of zij en ik elkaar niet zo liggen en belemmert dit het proces. Een 'klikevaluatie' (in de supervisie is dat het moment, meestal in de derde zitting, waarin supervisor en supervisant stilstaan bij de vraag of ze met elkaar verder willen en kunnen) is niet aan de orde, '-sor en -sant' zijn tot elkaar veroordeeld.

Inmiddels heb ik mij wel voorgenomen dit te thematiseren wanneer ik de samenstelling van de groepjes bekendmaak. Studenten kunnen dan aangeven dat ze liever naar de buitensupervisor gaan, die min of meer onbekend is. Dit studiejaar heb ik drie deeltijdgroepen, twee voltijd-

groepen en één individueel supervisietraject. Roostertechneisch kunnen er niet meer deeltijd-groepjes bij, dus voor de (dit jaar) overige twee groepen is een buitensupervisor aangesteld. De twee jaar dat hij bij ons werkzaam is bestond de groep deeltijdstudenten op één na uit alleen vrouwen. Dat bracht mij ertoe de ene man onder te brengen bij de mannelijke supervisor, om een identificatiemodel te hebben.

Thema's en ontwikkelingen

En dan nu het supervisieproces: wat komt er op tafel? En wil het een beetje lukken met dat supervisieproces?

Om met dat laatste te beginnen: ondanks de lange 'reflectie-aanloop' in de studie hebben studenten er soms moeite mee een supervisorische vraag bij een werkervaring te bedenken. Dat wordt al duidelijk wanneer ze hun leerdoelen gaan formuleren. Voorbeelden van niet-supervisorische leerdoelen zijn:

'Ik wil leren voor een groep te spreken.'

'Ik wil oefenen met rituelen.'

'Ik wil de presentietheorie leren toepassen in de praktijk.'

Meestal is na de eerste zitting duidelijk wat doelen zijn waar we in de supervisie wel mee kunnen werken. Welke daarbij vooral aan de orde komen, daarover straks meer.

Een volgende hobbel is het schrijven van een reflectieverlag: want hoewel ik een duidelijke instructie geef en studenten al enige jaren oefenen met reflecteren, lukt het niet alle studenten meteen om ook echt tot reflecteren te komen. Dan blijft het bij een weergave van het besprokene ('notulen') en wordt het reflectieproces dat, als het goed is, in de supervisie

wordt 'aangezet', niet verder gebracht. Het meeste werk wordt verzet tussen de zittingen door, leerde ik op de opleiding, en dit houd ik mijn studenten ook steeds voor. Bij de bespreking van de reflectieverlagen, waar we iedere zitting mee beginnen, komt dit dan meestal wel weer op z'n pootjes terecht.

Omdat ook de studenten elkaar al langer kennen is de sfeer er al snel een van openheid en vertrouwen. Ik ben mij er van bewust dat ik als supervisor een rolmodel dien te zijn voor de supervisanten en toon bij tijd en wijle ook mijn eigen kwetsbaarheid. Dat maakt dat we als groep ervaren dat we het met ons allen doen. De open sfeer zorgt er niet alleen voor dat studenten zich gemakkelijk kwetsbaar opstellen, maar ook dat ze elkaar vragen durven te stellen die aanzetten tot verder reflecteren.

Uit een recente zitting (jonge supervisant aan andere jonge supervisant): 'Je zegt dit nu wel, en het is een waardevolle ontdekking, maar hoe ga je dat nu aanpakken in de praktijk? Hoe zie je het voor je, wat is er misschien ook wel lastig aan?' Het was een goede vraag, en de-gene aan wie hij werd gesteld zag ook meteen in dat hij er opnieuw mee aan het werk moest. Het is echt genieten als studenten doorkrijgen hoe ze dit moeten doen, en bij het begin van een zitting allemaal op het puntje van hun stoel zitten om hun medesupervisanten te bevragen. Daarbij is de sfeer ontspannen, is er ruimte voor een grap af en toe, en moet ik als supervisor soms moeite doen om ertussen te komen. Ik beschouw dat als een goed teken.

Dan de inhoudelijke kant van de zaak. Als ik tussen mijn oogbalken door de supervisanten van de afgelopen vier jaar de revue laat passeren, zie ik een paar lijnen.

Perfectionisme

Een veel voorkomend thema in de supervisie is de worsteling met perfectionisme. Dat zie ik zowel bij voltijd- als bij deeltijdstudenten, kennelijk is leeftijd dus niet per se een factor. Die worsteling met perfectionisme toont zich op verschillende manieren. Een paar voorbeelden:

'Ik durf niet voor te gaan in een viering omdat er zoveel mis kan gaan en ik dan niet weet wat ik moet doen.'

'Ik vind dat ik faal en dat verlamt me, zodat ik helemaal nergens meer toe kom.'

'Ik vraag me af wat ik nou helemaal gedaan heb als ik een uur lang heb geluisterd naar iemand die alleen maar haar verhaal vertelt.'

Natuurlijk zit er van alles onder dat perfectionisme, en meestal komen we daar ook wel terecht. Wat maakt dat je zo onzeker bent, hoe kijk je naar jezelf, is er soms sprake van een 'imposter-syndroom' (d.w.z. het verschijnsel waarbij je het gevoel hebt ieder moment door de mand te kunnen vallen omdat anderen dan zullen ontdekken wat je zelf ook al denkt te weten: dat je er geen klap van kan), speelt wellicht 'het drama van het begaafde kind' (Miller 2009) (de student heeft zozeer voldaan aan de verwachtingen van haar ouders dat ze niet de ervaring heeft kunnen opdoen een geliefd mens te zijn als ze niet presteert)?

Het onderzoek hiernaar moet gedaan worden, maar kent ook zijn grenzen. Supervisie is geen therapie, en als er sprake is van onzekerheid die de student echt belemmert in het functioneren is de hulp van bijvoorbeeld een studentenpsycholoog geboden. Steeds moet weer de overstap worden gemaakt naar de bovenste driehoek van Siegers (Siegers 2002,

20) van het voelen-denken-handelen naar het werk, de concrete stagepraktijk, en eventueel ook het functioneren daarbuiten.

'Trage vragen'

Een ander bekend thema voor mensen die uit de zorg komen (voor veel deeltijdstudenten is dat het geval) of uit een ander hulpverlenend beroep, is de vraag: wanneer doe ik genoeg?

Als je in de verpleging werkt, of hebt gewerkt, en je gewend bent snel te handelen en oplossingsgericht te denken, is het een uitdaging ruimte te maken voor de 'trage vragen', en die dan ook in alle traagheid en (ogenschijnlijk) resultaat-loosheid te behandelen. De onmacht als er na een gesprek van drie kwartier nog steeds verdriet en pijn is bij de pastorant. Niets in huis hebben om iemand op te beuren. De zekerheid te hebben dat je iemand achterlaat in dezelfde uitzichtloze situatie waarin je haar hebt aangetroffen, met niets in handen dan wat tijd en aandacht ...

En de valkuil om in de praktische hulpverlening te stappen, geld te geven, een onderdak te regelen, naar de apotheek te gaan ... en het onderscheid maken wanneer deze vorm van handelen juist weer wel op zijn plek is. En wat dat betekent voor jouw positie en voor de relatie.

'Het boekje' aannemen

In de colleges 'Gespreksvoering' bespreek ik met studenten een artikel van Bodisco Massink (Massink 2004, 43-57), waarin hij uitlegt hoe pastores vaak geneigd zijn 'het boekje aan te nemen' van hun client of pastorant. Daarmee bedoelt hij dat we, op het moment dat de ander zijn probleem bij ons neerlegt, we maar al te gauw geneigd zijn dat tot ons eigen

probleem te maken, inclusief de verantwoordelijkheid voor de oplossing. 'Het boekje' niet aannemen, maar wel betrokken en liefdevol de ander nabij zijn is dan de kunst.

De vraag is natuurlijk welke eigen behoefte vervuld wordt als we het boekje aannemen. Wat maakt dat we dat zo graag doen? Is het de angst om tekort te schieten, niet goed genoeg te zijn? Is het de onmacht om bij een onaffe, onopgeloste situatie te blijven? Is het de behoefte goed te doen, waardoor we onszelf beter voelen? Het is prettig om in de supervisie terug te kunnen grijpen op die theorie: wat ben je nu aan het doen, ben je het boekje aan het aannemen?

Religieuze vragen

Religieuze vragen komen met enige regelmaat op tafel, soms in een bijzin, soms expliciet in of naar aanleiding van een werkinbreng. Iemand die vertelt dat vertrouwen op God haar helpt om meer te vertrouwen op zichzelf. Iemand die vertelt dat de bede uit het Onze Vader over vergeving haar helpt zichzelf te vergeven als ze het gevoel heeft teveel fouten te maken.

Met name de niet-religieuze studenten worstelen met de vragen rond de geloofsbeleving van hun gesprekspartner. Wat te doen als je die niet mee kunt maken? Wat te doen als het referentiekader van de ander je volkomen vreemd is? In welke gebaren, rituelen, eventueel gebeden kun je meegaan, waar niet meer? Of, nog een stap verder: ben ik wel geschikt voor dit beroep als ik geen religieus referentiekader heb?

Uiteraard gaat het hierbij niet om wat ik gekscherend 'HKI-vragen' noem (Hoe Kan Ik – een vraag naar praktisch handelen), maar gaan we op zoek naar wat iemand drijft, waar de eigen

integriteit in het geding is, waar iemand geloofwaardig kan blijven voor zichzelf en voor de ander. Studenten met een niet zo gedefinieerd zingevingssysteem vragen soms om begeleiding bij het articuleren van hun spiritualiteit. Hoewel ik ze daarvoor alle ruimte geef, en ze modellen en werkvormen aanreik om hier een begin mee te maken, wordt dit maar af en toe in het supervisieproces uitgewerkt.

Ook voor gelovige studenten kunnen de vragen naar het beroepsperspectief zich ineens aandienen. 'Het werken met mensen vind ik fijn, maar er zitten ook een hoop aspecten aan het werk waar ik he-le-maal geen zin in heb – is dit de weg die God van mij wil?' Een andere student die gelovig is en daar ook in een parochie werk van maakt, deelde eens in een supervisiegroep eigengemaakte teksten, bedoeld voor de liturgie. Al doorpratend daarover kwam aan het licht wat deze teksten te vertellen hadden over hemzelf. Dat gesprek leverde een waardevolle integratie op van de spiritualiteit met de eigen psychosociale hygiëne.

Eigen leerstijl

Iedere student heeft een eigen leerstijl, en soms vraagt dat aanpassingen in het supervisieproces. Er zijn studenten die je enorm helpt met een schemaatje, om uit te leggen wat we aan het doen zijn, of hoe het supervisieproces verloopt. Studenten met dyslexie zijn gebaat met werkvormen waarin gereflecteerd wordt met beelden in plaats van met woorden. Fysiek in de ruimte bewegen door bijvoorbeeld de stappen van de ui van Korthagen te doorlopen, of op verschillende stoelen plaats te nemen om verschillende stemmen tot uiting te laten komen kan behulpzaam zijn.

Wat dat betreft was de afgelopen corona-periode een uitdaging. Hoewel je met twee supervisanten op het scherm ieder trekje in het gezicht kunt waarnemen, mis je als supervisor in een online zitting veel van de non-verbale communicatie en ben je behoorlijk beperkt in je mogelijkheden om verschillende werkvormen in te zetten. Het is gelukt, online supervisie geven, en als het moet doen we het zo weer, maar wat een opluchting dat we weer bij elkaar in een lokaal kunnen zitten!

Thema's rond diversiteit

Als docent Praktische Theologie heb ik mij de laatste jaren verdiept in thema's rond diversiteit. Dat maakt mij alert in situaties waarin mensen met verschillende culturele achtergronden elkaar ontmoeten. Dat betekent dat ik studenten met een niet-Nederlandse culturele achtergrond, of dat nu Marokkaans, Surinaams, Indisch, Italiaans of Duits is, vaak bevrage op gewoontes en overtuigingen die wellicht kunnen botsen met die van hun gesprekspartner, of die een factor kunnen zijn in de communicatie.

Ook mensen met een Indische of Surinaamse achtergrond die al meerdere generaties in Nederland wonen, kunnen tradities, gewoontes, overtuigingen hebben die anders zijn dan de mensen met een witte Nederlandse culturele achtergrond. Wanneer heb je iemand geholpen, bijvoorbeeld? Hoe ga je om met een meerdere, met iemand die hiërarchisch boven je staat? Hoe ga je om met regels? Wat betekent familie voor je?

Ik ben ieder jaar weer verbaasd hoeveel studenten 'buitenlands bloed' hebben: een ouder met een niet-Nederlandse achtergrond, of die zelf een deel van het eigen leven hebben

doorgebracht in een andere cultuur. Uiteraard spelen die thema's ook in omgekeerde richting wanneer een student een pastorant of client heeft met een niet-Nederlandse achtergrond. Wat betekent dit voor de communicatie, voor de thema's, voor de waarden van de ander? In de colleges 'Interculturele communicatie en werken met diversiteit' maak ik studenten gevoelig voor verschillen en de manieren waarop je daarmee om kunt gaan, in de supervisies kan ik terugkomen op analyses die we daar hebben gemaakt. Uiteraard alleen voor zover het dienstig is in het reflectieproces van de supervisor.

Hoe zien ze hun beroep?

Ten slotte: hoe zien onze toekomstige geestelijk begeleiders hun beroep? Uit bovenstaande mag duidelijk worden dat dat enorm uiteenloopt. In de afrondende fase van hun studie maken studenten 'beroepsproducten': dat zijn werkstukken waarin zij hun vaardigheden aantonen op het gebied van gespreksvoering, vieren en rituelen, en agogisch handelen. In zo'n beroepsproduct doen ze verslag van hun handelen op het betreffende terrein, met een onderbouwing van de keuzes die ze daarin maken en een verantwoording en analyse met behulp van literatuur. Naast een stevige theoretische basis is dit hun fundament voor hun handelen in de praktijk. De context waarin die beroepsproducten ontwikkeld worden kan enorm uiteenlopen, evenals de context waarin studenten gaan werken. De laatste paar jaar lijkt er weer een toenemende vraag te zijn naar geestelijk verzorgers in instellingen, en is er ook een ontwikkeling gaande waarbij geestelijke verzorging extramuraal plaatsvindt. Diverse studenten hebben al voor hun afstuderen een

baan in dit werkveld. Momenteel is er zelfs een eerstejaars student die al werkt als geestelijk verzorger. In hoeverre deze geestelijk verzorgers zich gebonden weten aan een kerk of zending instantie varieert. Ook in het buurt- en straatpastoraat en in inloophuizen vind je veel hbo-afgestudeerde theologen. Die werkplekken zijn vaak niet gebonden aan een zending instantie, maar werken vanuit een stichting.

Helemaal ten slotte: veel van wat ik mijn studenten leer heb ik in mijn eigen academische studie nooit onderwezen gekregen, maar gaandeweg opgedaan in mijn eigen beroepspraktijk als pastoraal werkster, aangevuld met een Klinisch Pastorale Vorming en later de supervisorenopleiding. Ik ben ervan overtuigd dat de praktische vaardigheden die we studenten leren, theoretisch onderbouwd en met een stevige portie zelfreflectie, hen maakt tot volwaardige geestelijk begeleiders:

die in staat zijn feedback te vragen, te ontvangen en te geven,

die hun eigen innerlijke supervisor hebben ontwikkeld en die blijven ontwikkelen,

die een stevige gereedschapskist hebben waarmee ze zijn toegerust voor de vragen die door het veranderende werkveld aan hen worden gesteld. <

Literatuur

- Miller, A. (2009). *Het drama van het begaafde kind*. (47e druk ed.). Amsterdam: Spectrum.
- Siegers, F. (2002). *Handboek supervisiekunde*. Houten/Mechele: Bohn Stafleu van Loghum.
- Massink, J. (2004). *Als een heilige tekst. Opstellen over pastoraat en psychotherapie*. Tilburg: KSGV.

Marieke (drs. M.) Milder is theoloog en supervisor. Zij werkt als docent en opleidingssupervisor aan Fontys Hogeschool Theologie Levensbeschouwing (FHTL). Zij heeft daarnaast een eigen supervisiepraktijk. Haar opleiding supervisor volgde zij aan Hogeschool Windesheim | m.milder@fontys.nl

Interdisciplinair leren in supervisie

Hbo-master Geestelijke Verzorging Hogeschool Windesheim Zwolle

In antwoord op de vraag naar de ontwikkelingen in opleidings supervisie aan initiële masteropleidingen Geestelijke Verzorging schetsen wij hieronder een beeld van de opleidings supervisie aan de masteropleiding van de Hogeschool Windesheim te Zwolle.

We starten dit artikel met een korte beschrijving van de opleiding en het unieke kenmerk van deze hbo-masteropleiding, vervolgens beschrijven we de vorm van de opleidings supervisie en gaan in op vier themavelden die zich als inhoud van de supervisie regelmatig aandienen. Daarna gaan we kort in op psychosociale thematiek en besluiten dit artikel met een gedeelte over de visie op de professie en de spirituele achtergrond van de supervisor.

De opleiding

Ongeveer vier jaar geleden besloten de Opleidingen Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Windesheim de bestaande masteropleiding tot docent godsdienst en levensbeschouwing met uitstroomvariant geestelijke verzorging op een geheel nieuwe leest te schoeien. Dit was ingegeven door de wens om beide profielen meer 'bij de tijd' te brengen en te voldoen aan de beroepskwalificaties van beide disciplines.

< Dick van Arkel, 'Twee wilgen', 1950

Het is de enige hbo-master Geestelijke Verzorging in Nederland en geaccrediteerd door de Stichting Kwaliteitsregister Geestelijke Verzorging (SKGV). De opleiding heeft een omvang van 90 ECTS en wordt in deeltijd gevolgd, waarbij een belangrijke component de eigen werkplek is. De opleiding is bedoeld voor geestelijk verzorgers op hbo-niveau die zich verder willen ontwikkelen.

Deze master is niet ingedeeld in vakken en tentamens, maar bestaat uit een negental leeruitkomsten, die gekoppeld zijn aan vier beroepsrollen van een geestelijk verzorger, afgeleid van de beroepsstandaard van de Vereniging van Geestelijk Verzoegers (VGVZ 2015): leeractivator, begeleider, leider en innovator. De student toont door middel van een portfolio toets aan deze uitkomsten te beheersen. De opleiding wordt afgerond met een praktijkgericht afstudeeronderzoek.

Bijzonder kenmerk

De genoemde vier rollen en leeruitkomsten zijn zodanig omschreven dat ze zowel in het eerstegraads onderwijsgebied als in de diverse

THEMA

beroepscontexten van geestelijke verzorging kunnen worden uitgewerkt. Bijzonder kenmerk is dat de studenten van beide richtingen gezamenlijk in het onderwijsprogramma zitten, al is dit programma voor iedere student verschillend. Uitgangspunt is de beginsituatie van iedere student afzonderlijk binnen deze

> Voor de geestelijk verzorger is steeds vaker een rol weggelegd als educator.

rollen. Samen met de docent-begeleider wordt per rol een ontwikkel- en projectplan gemaakt waarbinnen de student studeert en door middel van het portfolio uiteindelijk aantoont de betreffende rol te beheersen en aan de leeruitkomsten te voldoen. Bij de variant geestelijk verzorger bestaat 30 procent van het pakket uit educatie en bij de variant leraar godsdienst bestaat 30 procent uit zorgaspecten. In het onderwijs is steeds meer sprake van een zorgfunctie; voor de geestelijk verzorger is steeds vaker een rol weggelegd als educator: bijvoorbeeld in de ondersteuning van andere professionals door middel van trainingen en cursussen, zoals op het gebied van ethiek.

En de bachelor?

Een belangrijke component is de werkplek. Hier worden de werkervaringen opgedaan, de rollen geoefend en aan de leeruitkomsten gewerkt. Dat kan, omdat het uitgangspunt is dat de geestelijk verzorger hier ook in werkzaam is. Wanneer dit niet het geval is, kan gewerkt worden met een stage, maar de meeste van onze studenten hebben de hbo-bachelor Theologie (voorheen: Godsdienst-Pastoraal Werk)

aan één van de vier hbo-instellingen afgerond en zijn als zodanig gekwalificeerd aan het werk gegaan.

Supervisie

De supervisie wordt gegeven in groepsvorm van drie, maximaal vier studenten in een reeks van vijftien bijeenkomsten van twee uur over een tijdspanne van een jaar. Dat is meer dan de minimale ondergrens van tien keer volgens het generieke supervisieconcept van de LVSC (LVSC 2014). De duur van een jaar bevordert de verankering van het leerproces. De supervisie wordt tweemaal per jaar aangeboden, een start in september en een start in februari. Zij wordt tevens interdisciplinair vormgegeven: docenten en geestelijk verzorgers zitten bij elkaar in de groep. De begeleiding is in handen van ervaren LVSC-geregistreerde supervisors.

Thema's in supervisie

In de casuïstiek en ervaringsberichten die worden ingebracht in supervisie onderscheiden we een viertal aandachtsvelden. Deze aandachtsvelden zijn niet waterdicht van elkaar gescheiden, vaak zijn het accenten die worden aangebracht. We noemen: inbrengen die hoofdzakelijk met de persoon van de supervisant te maken hebben ('zelf'), inbrengen die de samenwerking met collega's betreffen, inbrengen die gaan over het cliëntencontact en inbrengen die de relatie tot en visie op de professie betreffen.

Zelf

Een supervisant is onder meer werkzaam als projectleider bij een onderwijsinstelling en loopt daarnaast in het kader van een voorbereidend programma op de masteropleiding stage

in een lokale gemeente van de Protestantse Kerk in Nederland. In haar functioneren zowel als projectleider als stagiaire komt ze situaties tegen die ze omschrijft als te maken hebbend met 'machteloosheid'. 'Hoe komt het,' vraagt ze zich af, 'dat ik in mijn positie als "leider" toesta dat anderen de regie over mijn project lijken over te nemen nadat ik het project succesvol heb opgezet en uitgevoerd. Wat maakt dat ik anderen die "macht" toesta en hier in meega terwijl dit niet is wat ik wil?'

Rond het thema 'zelf' zien wij een aantal vragen en ervaringen met regelmaat terug keren. Het gaat dan om gezien worden, of vaker: te

> Het willen voldoen aan verwachtingen gaat vaak gepaard met het stellen van hoge eisen aan zichzelf.

weinig gezien. Het verlangen naar erkenning speelt een rol. Of, zoals in de casus hierboven, de moeite om ruimte in te nemen, om aanwezig te blijven op het speelveld, of om de toe-eigening van eigenaarschap.

Een ander complex van vragen verbonden met 'zelf' is het willen voldoen aan verwachtingen, vaak gepaard gaande met het stellen van hoge eisen aan zichzelf. Ten aanzien van die verwachtingen is op voorhand vaak niet duidelijk van wie de verwachtingen zijn en veelal doet de supervisant de ontdekking dat wat aanvankelijk leek als een van buiten komende eis, diep in het eigen innerlijk geworteld is. De supervisie is daarbij behulpzaam doordat biografische lijnen en bepaaldheden aan het licht komen.

Samenwerking

Het thema 'samenwerking' krijgt in de werkinbreng op verschillende manieren gestalte. Het is dikwijls gekoppeld aan het thema 'zelf' en meer in het bijzonder aan het voldoen aan verwachting of het innemen van ruimte.

De supervisant is werkzaam als geestelijk verzorger in een instelling voor mensen met een verstandelijke beperking. Hij werkt op diverse locaties. Op een zeker moment sterft er op één van de locaties, na een periode van ziekte, een bewoner. De geestelijk verzorger is bij de ziekteperiode van de bewoner betrokken geweest en heeft goed contact met de familie. De familie vraagt hem dan ook om de uitvaart van de bewoner te verzorgen. Het personeel van de locatie heeft echter de geestelijk verzorger niet in beeld en schakelt de uitvaartverzorger in die meestal de uitvaart van overleden bewoners van deze locatie regelt. De uitvaartverzorger ('Ik heb met de verpleging afgesproken dat we het zo en zo doen. Dat doen we altijd.') en de geestelijk verzorger ('Ik heb met de familie afgesproken hoe zij de uitvaart willen en zij hebben mij gevraagd de uitvaart te leiden.') komen tegenover elkaar te staan in deze spannende, drukke dagen en de geestelijk verzorger brengt de situatie in supervisie.

Wat op het eerste gezicht wordt gepresenteerd als een belangentegenstelling tussen uitvaartondernemer en geestelijk verzorger, blijkt uiteindelijk de vraag op te roepen naar de positionering van de geestelijk verzorger binnen de locatieteams en de samenwerking als geïntegreerd team. Het roept vragen op naar zichtbaarheid en communicatie, maar ook naar

de eigen innerlijke onzekerheid over verwachtingen en beeldvorming.

Andere aspecten van samenwerking zijn de moeite met het kunnen geven en met het ontvangen van feedback. De moed om binnen een organisatie of samenwerkingsverband te werken aan een 'aanspreekcultuur' waarbij de

> De moed om binnen een organisatie te werken aan een 'aanspreekcultuur'.

betrokkenen zich ook lerend kunnen en willen opstellen. Daarnaast ook het kunnen stellen van grenzen.

Verskil van visie in combinatie met rolverantwoordelijkheid is nog een andere dimensie van 'samenwerking'.

Een supervisor is coach Betekenisvol leven en werkzaam als zzp'er in onder meer de thuiszorg. Zij geeft trainingen aan de zorgmedewerkers en probeert hen te ondersteunen om, naast de praktische en medische handelingen in het contact met de patiënt, ook zorg en aandacht te hebben voor 'de mens'. Hoe kunnen zij aandacht aan de cliënten geven in hun alledaagse zingeving en daarnaast ook aandacht hebben voor de existentiële zingeving? De supervisor ervaart een kloof tussen haarzelf en een aantal medewerkers bij het praten over levensbeschouwing in het algemeen, en in de praktijk van het dagelijks leven enerzijds en in het spreken over een bijzondere uiting van levensbeschouwing zoals geloofsovertuigingen anderzijds. 'Als ik daar toch over praat, dan merk ik dat sommige medewerkers afhaken en dat dit het project/de training tegenwerkt. Dit maakt mij onzeker, hoe ga ik om met deze weerstand?'

In deze casus is er een verantwoordelijkheid om een veilig en werkbaar leerklimaat te scheppen. Maar de eigen visies van de geestelijk verzorger komen dan gelijk in het gedrang.

Cliëntencontact

Rond het thema 'cliëntencontact' leggen de docenten in de supervisiegroep hun werk op tafel. Het gaat dan vooral om het contact met leerlingen en in het bijzonder over de vraag hoe leerlingen te motiveren voor het vakgebied. In de reflectie blijken de geestelijk verzorgers op dit punt vaak verrassend mee te kunnen leren. Eigen invalshoeken van geestelijk verzorgers rond dit thema zijn de vragen naar afstand en nabijheid, naar hoe om te gaan met het zelf emotioneel geraakt worden door de situatie of het verhaal van de gesprekspartner. Deze thema's spelen voor de docenten overigens ook in het contact met leerlingen.

Ook de verlegenheid rondom wat je wel en niet kunt vragen of aan de orde stellen, wat wel en niet mag in het contact, is te scharen onder het thema 'cliëntcontact'. Het kunnen confronteren, tegenover zijn is een opgave, vanuit de angst niet langer aardig gevonden te worden. Hier is het thema 'cliëntencontact' verbonden met het thema 'zelf'.

Rakend aan het thema 'samenwerking' is op mesoniveau binnen een organisatie ook vaak het contact met collega's aan de orde. Motivering komt hier terug: 'Hoe kan ik mijn collega's warm krijgen voor waar ik voor sta vanuit mijn vakgebied?'

Professie

Tot slot vormt de 'professie' zelf een boeiend thema in supervisie. Allereerst valt op dat supervisanten vaak hoge idealen hebben en

grote doelen willen bereiken. De supervisie is een goede plek om de zoektocht te ondernemen naar eigen waarden en drijfveren en zo te komen tot een eigen invulling van het vak die is toegesneden op de concrete werksituatie, realistisch is en tegelijk recht doet aan datgene waardoor de beroepsbeoefenaar zelf geïnspireerd en bewogen wordt.

Daarbinnen is van tijd tot tijd enige spanning waarneembaar tussen waar men meent toe geroepen te zijn en datgene wat men zelf ten diepste wil. Vanuit traditie en overgeleverde overtuigingen leven er bepaalde beroepsbeelden waar de eigen 'roeping' mee verbonden wordt. Niet altijd strookt dat met de eigen innerlijke wensen. Soms is de verhouding tot de professie als leervraag allereerst ook een zoektocht naar bevrijding van een keurslijf dat de supervisant uiteindelijk niet eigen is. Normen vanuit kerk of ander levensbeschouwelijk genootschap, invloed van ouders en opvoeding spelen een rol.

Het beroepsmatig denken strijdt soms met wat vanuit geloof en medemenselijkheid gevraagd wordt. Het geloof zegt: altijd helpen. Het beroep of de werksituatie zegt: grenzen stellen aan beschikbaarheid.

De supervisant heeft een islamitische levensovertuiging en is als zelfstandig coach/geestelijk verzorger werkzaam. Zijn clientèle bestaat voornamelijk uit oudere mensen, eveneens met een islamitische levensovertuiging. Hij brengt in supervisie in dat hij zich klem voelt zitten tussen de Nederlandse regelgeving vanuit de gemeentelijke instanties, de Nederlandse manier van denken over professionaliteit en beroepshouding én dat wat zijn islamitisch

geloof en zorgvragers van hem verwachten. Vanuit zijn culturele en religieuze achtergrond heeft hij de opdracht altruïstisch te zijn, altijd bereid tot behulpzaamheid en open voor ondersteuning van zijn geloofsgenoten. Vanuit het Nederlandse denken over professioneel en beroepsmatig werken wordt er van hem verlangd dat hij zich houdt aan afgesproken werktijden en dat hij grenzen leert stellen wat betreft zijn beschikbaarheid en dat wat hij wel/niet doet in zijn werk voor de cliënt. Hij is bijvoorbeeld die week met een cliënt die 's avonds onverwacht aan de deur kwam, naar de tandarts geweest. Hij geeft aan dat hij vanuit zijn geloof deze vraag van zijn cliënt niet kan weigeren. Hij vindt Nederlandse professionaliteit niet oké.

Drijfveren, waarden en normen, maar ook religieuze en culturele achtergrond bepalen de wijze waarop de professie wordt verstaan en ingevuld. Het problematiseren van de werksituatie in supervisie helpt de professional zich meer bewust te zijn van deze achtergronden en de wijze waarop deze het handelen bepalen. In de supervisorische bewerking en in de interactie met de collega's in de groep kunnen handelingsalternatieven worden geformuleerd en geoefend.

Ontwikkelingen

Bovengenoemde vier aandachtsvelden kwamen bovendien toen we de casuïstiek van de achterliggende jaren nog eens doornamen ten behoeve van dit artikel. Zien we daar nu ook ontwikkeling in?

Voor een deel zijn de aandachtsvelden door de jaren heen – en dan betrekken we ook onze jarenlange ervaring binnen de bachelor daarbij

THEMA

– hetzelfde gebleven. Zeker de vragen rondom 'zelf' en 'professie'. Vanouds vormen deze thema's ook de brandpunten van de dubbele integratie van persoon (denken, voelen, willen, handelen) en professie (persoon, beroep en werksituatie) die in supervisie wordt beoogd.

Bij jongere studenten is de vraag naar 'zelf' sterk aanwezig en vormt reflectie op de eigen, zich vormende identiteit in relatie tot het voor hen nog nieuwe beroep, een belangrijk deel van de supervisie. In de master hebben we te maken met collega's uit het werkveld die een verdere ontwikkeling doormaken. Thema's als samenwerking en positionering binnen het veld nemen hier een grotere plek in. Maar helemaal absoluut kan dit zo niet worden gezegd. Eén van ons, werkzaam aan drie theologie-opleidingen, merkte op dat ze dit artikel waarschijnlijk voor iedere opleiding weer anders zou uitwerken. Ook in de groepssupervisie blijft de individuele supervisor subject van het eigen verhaal en is het kompas waarop de supervisie koerst.

Wat we waarnemen is dat de verwachtingen ten aanzien van de beroepsrol wel verschuiven. Het beroepsbeeld is minder helder, minder vanuit institutionele kaders vormgegeven. Dat leidt tot onzekerheid bij de (beginnende) beroepsbeoefenaren. Vanuit organisaties is ook minder duidelijk wat precies van de beroepsbeoefenaar verwacht wordt.

Psychosociale thematiek

Wat we wel meer signaleren zijn een aantal psychosociale thematieken. In de supervisie-routes van onze bachelor valt het aantal studenten op dat in de laatste jaren in toenemende mate met een psychosociale problematiek worstelt en daarvoor ook vaak in een hulpver-

leningstraject betrokken is. Dat betekent voor de supervisie vaak een extra aandachtspunt en vraagt bijzondere zorgvuldigheid van de supervisor.

> Hoe kan ik de ander zo tegemoet treden dat zij of hij tot haar of zijn recht komt in de eigen overtuigingen en vragen?

De thematiek van eenzaamheid, zowel de mate waarin de beroepsbeoefenaar/supervisor dit aantreft onder de cliëntenpopulatie, als ook bij de supervisor zelf, lijkt ons toe te nemen.

Expliciet kwam de laatste jaren de thematiek van diversiteit en discriminatie op de supervisie-agenda. Het gaat dan om opmerkingen die bijvoorbeeld een collega maakt over een bevolkingsgroep waar de supervisor zelf toe behoort; het kan gaan om een leerling in transitie, maar het kan ook gaan over verschil in geloofsbeleving en verwijten die over en weer vallen.

Visie op professie en spirituele achtergrond

Op onze opleidingen zien we een grote diversiteit aan levensbeschouwelijke achtergronden. Hierboven zeiden we al dat dit in belangrijke mate de invulling van de professie bepaalt of zorgt voor een spanningsveld tussen deze persoonlijke drijfveren en het beroepsbeeld zoals dat in literatuur of beroepsstandaard naar voren komt of praktijk is op de werkvloer.

We zien studenten met een persoonlijke, fluïde spiritualiteit, we zien studenten komend vanuit institutioneel kerkelijke kaders, we zien studenten met een islamitische achtergrond en

humanistische traditie. Geestelijke verzorging wordt vanuit die achtergronden gezien en dat leidt tot posities variërend van 'ik wil er zijn voor de ander vanuit mijn geloof' tot 'ik wil gesprekspartner zijn in existentiële vragen'.

Deze verschillende posities leiden niet zelden tot stevige discussies en confrontaties binnen de supervisiegroep. Voor ieder supervisant in dit spanningsveld, tussen zichzelf en de ander maar ook tussen zichzelf en de werksituatie, dient zich een zelfde supervisorische leervraag aan: hoe kan ik de ander zo tegemoet treden dat zij of hij tot haar of zijn recht komt in de eigen overtuigingen en vragen. Daarnaast is er de opgave om zowel niet de eigen kleur te verliezen als in de eigen kleur niet dwingend te zijn voor de ander. Deze open ontmoeting wordt geoefend in de supervisiegroep. Niet zelden ontstaat naar aanleiding van de werkinbreng binnen de groep eenzelfde spanningsveld dat ook in de werkinbreng waarneembaar is. De thematiek van de inbreng wordt ervaarbaar in de dynamiek van de groep.

Dit parallelproces, kenmerkend voor supervisie, is belangrijk leermateriaal. Zeker in groeps-supervisie komt dit ten volle tot ontwikkeling. Wij vinden groepssupervisie dan ook een meerwaarde hebben voor opleidingssupervisie in vergelijking tot individuele supervisie. De groep wordt de oefenplaats voor het omgaan met de eigen vragen, het durven stellen van vragen aan de ander zonder de angst om dat zelf als bedreigend te zien, zowel als de angst dat de ander dat als bedreigend zal ervaren. Supervisie wordt daarmee ook een leerruimte om met verschillen om te gaan. De interdisciplinaire vorm, zoals we die kennen op onze opleidingen, is daarbij een eigen kracht in supervisie. <

Literatuur

- LVSC (2014). *Registratiereglement*. Opgeroepen op 11 juli 2022, van LVSC Passie voor Professioneel Begeleiden. <https://www.lvsc.eu/formulieren-en-reglement>
- VGVZ (2015). *Beroepsstandaard Geestelijk Verzorger*.

Welmoed (W.E.) Marsman biedt als professioneel begeleider (LVSC-geregistreerd supervisor, registercoach en CRKBO-geregistreerd docente) vanuit haar eigen Bureau WelMoed in Arnhem supervisie, coaching en begeleidende interventie aan 'mensen die met mensen werken'. Ze volgde post-hbo Supervisie en Coaching én Contextuele benadering in Coaching en Supervisie aan de Christelijk Hogeschool Ede. Sinds 2011 is zij opleidingssupervisor bij onder andere Theologie en Levensbeschouwing van Hogeschool Windesheim in Zwolle, Theologie en Social Work van Hogeschool Viaa (Bachelor) in Zwolle en op het Nederlands Baptisten Seminarium in Amsterdam. | info@bureauwelmoed.nl

Metsje (drs. M.) Krol is sinds 2005 werkzaam als docent bij de opleidingen Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Windesheim (vakdidactiek en godsdienstpedagogiek, ethiek en diversiteit en inclusie). Ook is zij werkzaam als docent in twee hogeschoolbrede minors: diversiteit en international sustainable development (in Gambia). Daarnaast begeleidt zij interventie en geeft supervisie binnen de opleiding. Zij volgde de supervisoropleiding bij het Centrum voor Nascholing te Amsterdam en is sinds het afronden van haar opleiding LVSC-geregistreerd. Zij heeft gewerkt als Intern supervisor bij de Veluwe Onderwijsgroep. Daarnaast werkte zij als zelfstandig coach/supervisor. | m.krol@windesheim.nl

Theo (drs. T.T.) van Leeuwen is docent Existentiële Zorg en Pastoraat en onderzoeksdocent aan de opleidingen Theologie en Levensbeschouwing van de Hogeschool Windesheim, en ook aangesteld als supervisor en coördinator supervisie. Hij volgde de supervisoropleiding van de CSO van de Raad voor Klinische Pastorale Vorming en deed een aanvullend portfolio dat erkend werd door de LVSC. Hij geeft supervisie vanaf 2000, is LVSC-geregistreerd, en is ook pastoraal supervisor en gecertificeerd KPV-opleider van de Raad voor Klinische Pastorale Vorming en Pastorale Supervisie in Nederland. Hij is als onderzoeker betrokken bij diverse projecten in eerste en tweede lijn geestelijke verzorging en heeft een eigen praktijk voor supervisie en pastoraal psychologische begeleiding. | tt.van.leeuwen@windesheim.nl

'Even op adem komen'

Masteropleidingen Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en Groningen

Al sinds jaar en dag maakt opleidingssupervisie deel uit van de driejarige masteropleidingen van de Protestantse Theologische Universiteit in Amsterdam en Groningen. Sinds de laatste onderwijsherziening heet deze opleiding Master Theologie, een opleiding die verschillende beroepsuitgangen kent, waarvan gemeentepredikant en predikant-geestelijk verzorger de meest voorkomende zijn.

Onderdeel van de opleiding Master Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) is een drie semesters (anderhalf jaar) durend traject van praktijkleren waarin thematisch geordende theoretische verdieping wordt gecombineerd met stage. Gedurende dit traject wordt de integratie van theorie en praktijk gezocht en bevorderd in minimaal vijftien supervisiebijeenkomsten. Dit betreft doorgaans groepssupervisie met groepen van drie à vier studenten. De supervisie wordt in het algemeen verzorgd door opleidings-supervisoren die zowel een generieke LVSC-erkende supervisieopleiding als de door de Raad voor de Klinisch Pastorale Vorming in Nederland verzorgde Specialisatie Pastorale Supervisie hebben gevolgd.

Hiermee is meteen een centraal kenmerk van de opleidingssupervisie aan de PThU aangegeven: het betreft pastorale supervisie. Het doel van supervisie is de student te helpen de theo-

loog te worden die zij of hij kan, wil of moet zijn, en dat betreft een complex en veeleisend ontwikkelingsproces. Een proces dat veel vraagt van de beginnende beroepspersoon, en wel eerst en vooral een goed ontwikkeld integratief vermogen. De Supervisienota van de PThU zegt daarover het volgende:

'Bij dit vermogen gaat het om de integratie van de professionele, de ambtelijke en de persoonlijke kanten die aan de beroepspraktijk kleven. In pastorale supervisie is er aandacht voor de professionele kant van het werk van een theoloog, bijvoorbeeld een predikant of geestelijk verzorger. Hier wordt antwoord gegeven op de vraag: hoe moet ik de dingen doen, bv. bidden met een ander of in het openbaar? Kan ik het? Hoe ga ik om met mijn verantwoordelijkheden en rollen? Er is daarnaast ook een zogenaamde ambtelijke kant van het werk. De achterliggende vraag luidt hier: wie heeft mij hiertoe gemachtigd? Wie of wat representeer ik? Wat brengt dat met zich mee? Voor wie werkzaam

< Rembrandt van Rijn, 'Elia aan de beek Krith', ca. 1655

is als theoloog in maatschappelijke of bedrijfs-achtige contexten kan hier gedacht worden aan de normativiteit van de beroepscontext. Hierbij komen de traditie, de geloofsgemeenschap en de roepstem van God in vizier. De derde pool is die van de eigen persoon: wie ben ik in dit werk? Wat neem ik allemaal mee aan eigen geschiedenis, persoonskenmerken, spirituele bronnen en (geloofs)verlangens? Als we spreken over integratie in supervisie, dan gaat het erom dat deze drie polen met elkaar in gesprek gebracht worden. Je leert om je met je eigen persoon, met alle innerlijke stemmen die er klinken in je denken, voelen en willen, te gaan bewegen in een beroep dat academisch, kerkelijk en geloofsmatig gedefinieerd is.'

Een terugblik op onze ervaringen met opleidingssupervisie in de afgelopen jaren levert een rijk en bont palet aan observaties op, die we hieronder rond een aantal centrale thema's geclusterd beschrijven.

Ik en de ander *Begrenzing*

Een onderwerp dat in vrijwel iedere zitting op een of andere manier aan de orde komt is *begrenzing*. Het dient zich in een brede variëteit van casuïstiek aan, maar hangt vrijwel altijd samen met het existentiële karakter van de beroepspraktijk, met de verwevenheid van persoon, professie en ambt in het werk. In die verwevenheid schuilt veel van de aantrekkelijkheid van het pastorale werk: je vanuit een persoonlijke betrokkenheid en bevlogenheid inzetten ten dienste van de ander. Maar daarin schuilt ook de kwetsbaarheid van de beroepspersoon, want waar houdt het op?

Mag en kun je buiten werktijd je telefoon die rinkelt vanwege een pastorale hulpvraag negeren of leert je beroepsethiek of je ambtsopvatting je dat je 24 uur per dag en zeven dagen per week beschikbaar en bereikbaar moet zijn? Wanneer een uitvaartplechtigheid wordt gepland op je vrije middag, moet je dan je plannen aanpassen of mag je vragen dat je cliënten zich aanpassen aan jouw agenda?

Bij casuïstiek van deze en vergelijkbare aard blijkt de door Gerben Heitink ontwikkelde integratiedriehoek van persoon, beroep en ambt doorgaans een zeer helpend en verhelderend instrument (Heitink 2001, 178-182).

> *Mag en kun je buiten werktijd je telefoon die rinkelt vanwege een pastorale hulpvraag negeren?*

Wanneer de supervisor deze driehoek op de eigen casuïstiek legt wordt inzichtelijk hoe de eigen persoon meedoet, bijvoorbeeld in het verlangen om de ander van dienst te zijn, in de angst om de ander teleur te stellen, of in het balanceren van de verschillende rollen die je in je leven vervult. Ook de professionaliteit komt helder in beeld, zoals in de gerichtheid op het goede voor de ander, in de noodzaak van zelfzorg, of in het onderkennen van de eigen grenzen. Bij het ambt, ten slotte, komen zaken als roeping en betrouwbaarheid aan de orde, maar ook de vraag naar representatie: wie of wat representeer je in je ambtshandelen en hoe vertaalt zich die representatie in je concrete handelen? Achter de ingebrachte casuïstiek rond dit thema komt in de afgelopen jaren steeds vaker de angst voor burn-out, voor het leeglopen op de professionele praktijk tevoorschijn.

Verwachtingen en projecties

Nauw hiermee verweven zijn de vragen naar het omgaan met *verwachtingen en projecties*. In hun eerste stappen in de beroepspraktijk lopen studenten aan tegen een veelvoud aan verwachtingen. Het gaat daarbij zowel om verwachtingen die van buitenaf op de student worden geprojecteerd (variërend van 'ach, wat een jonge geestelijk verzorger, die begrijpt mijn vragen rond ouderdom en ziekte vast niet' tot 'ha, wat een jonge predikant, die trekt de jongeren weer naar de kerk') als om de verwachtingen die de student zelf omtrent de beroepspraktijk die wordt ingeoeffend met zich meedraagt (zoals het vooral voor vrouwelijke studenten hinderlijke maar hardnekkige beeld van de predikant als man).

Onze ervaring leert dat ook in de omgang met deze en dergelijke verwachtingen de integratiedriehoek, en dan met name de pool van het ambt, helpend is. Ambt blijkt dan enerzijds een projectiescherm waarop betrokkenen allereerste eigen ervaringen en verlangens projecteren, en anderzijds een vrije ruimte waarbinnen de ambtsdrager zelf gestalte mag geven aan de eigen ambtelijke praktijk. En dus zelf, in gesprek met de eigen professionaliteit en de eigen ambtsopvatting, kan bepalen welke verwachtingen worden toegeëigend en welke terzijde worden geschoven. In veel casuïstiek rondom begrenzing, verwachtingen et cetera gaat het vooral om de vraag: hoe neem en houd ik de regie over en ben ik autonoom in mijn handelen?

Jezelf, neurodivergentie en authenticiteit

Een ander aspect dat in onze supervisiepraktijk vaak naar voren komt betreft de *ontdekking van jezelf in gedrag en professioneel handelen*.

In hun praktijkervaringen en in de reflectie hierop komen studenten zichzelf op het spoor, in hun talenten en in hun beperkingen, in hun voorkeuren en verlangens en in hun antipathieën en aversies. Deze thematiek komt in een brede variatie aan casuïstiek ter sprake, van het inzicht dat een vriendelijke glimlach niet altijd het meest effectieve instrument is in de omgang met veeleisende cliënten tot de ontdekking hoezeer premenstruele klachten het werken iedere maand een aantal dagen vrijwel onmogelijk maakt.

De afgelopen jaren hebben we in onze opleidingssupervisie steeds vaker te maken gekregen met studenten met een diagnose in het autistisch spectrum, die in de praktijk dienen te leren hoe en in hoeverre het pastorale werk zich laat combineren met de eigen *neurodivergentie*. Waar de meeste vragen rond de ontdekking van het zelf heel goed bewerkbaar zijn met de in supervisie gebruikelijke methoden en instrumenten, vraagt de omgang met neurodivergentie meer van de supervisor op het gebied van specifieke kennis en expertise, zo is onze ervaring.

Een laatste thema dat we hier willen noemen betreft het zoeken naar *authenticiteit* in de rol van voorganger, pastor en geestelijk leider. Regelmatig komt in inbreng de ervaring naar voren dat de eisen van de beroepspraktijk en het verlangen naar authenticiteit in een gespannen verhouding tot elkaar kunnen staan.

Kun je een preek schrijven over een tekst waar je niks mee hebt? Hoe belichaam je de vreugde van de eucharistie in een geloofsgemeenschap die schoorvoetend vier keer per jaar avondmaal viert?

Het inzicht dat de pastorale rol precies dat is: een *rol* waarmee de roldrager niet geheel samenvalt, kan dan op een bevrijdende manier ruimte maken voor aspecten van spel en 'doen alsof' die met de praktijk gegeven zijn.

Alteriteit

Een bevlogen predikant-in-opleiding krijgt tijdens haar stage van de kerkenraad van haar stagegemeente de vraag voorgelegd of ze het jeugdwerk in de gemeente nieuw leven in wil blazen. Enthousiast zegt ze ja en vol energie en ideeën gaat ze aan de slag – om al snel tegen een muur van onmacht, onwil en onvermogen op te lopen. De mensen die ze benadert om mee te werken delen haar enthousiasme maar hebben momenteel echt geen tijd om extra verantwoordelijkheden op zich te nemen. Of ze delen haar enthousiasme juist helemaal niet: 'Joh, zoiets hebben we eerder al eens geprobeerd maar dat werkte helemaal niet.' Of ze onderkennen het belang van het project en zeggen hun medewerking toe, maar verwarren vervolgens vrijwilligheid met vrijblijvendheid waardoor van die medewerking niets terecht komt. Vol vragen brengt de student haar ervaringen in supervisie in: 'Hoe kan het dat mensen overtuigd lid zijn van de geloofsgemeenschap, iedere zondag in de kerk zijn, maar daar op maandag geen vervolg aan geven?' Een belangrijk deel van de door de studenten in supervisie ingebrachte casuïstiek en de vragen die ze daarbij stellen, brengen we samen onder de noemer 'alteriteit' en wat zich daaromtrent aan mogelijkheden en misverstanden aandient. En opnieuw laat de ervaringswerkelijkheid die daarmee in beeld komt een brede variëteit zien. Tegelijk is in deze thematiek volgens ons, anders dan bij het eerste cluster,

gemakkelijker een centrale vraag aan te wijzen, en dat is die naar onderscheid: het onderscheid tussen de professional-in-opleiding en de mensen voor en met wie deze professional werkt. Dat onderscheid dient zich op verschillende manieren aan.

> *Hoe kan het dat mensen iedere zondag in de kerk zijn, maar daar op maandag geen vervolg aan geven?*

Veel supervisanten ervaren een sterk onderscheid in *commitment* en beleving daarvan: zij hebben zich met hun keuze voor een academische beroepsopleiding in het pastorale werk sterk gecommitteerd aan de geloofsgemeenschap waaraan ze zich verbinden, aan het kerkgenootschap waardoor ze worden gezonden, aan de geloofstraditie die ze representeren. In de praktijk van het pastorale werk zijn ze vervolgens doorgaans de enige professional te midden van een bonte stoet vrijwilligers, die allemaal op hun eigen manier ook gecommitteerd zijn aan het werk dat ze doen, maar dat werk wel als vrijwilliger doen naast andere verantwoordelijkheden en verplichtingen. Het andere *commitment* van de ander met wie de predikanten-in-opleiding werken, een *commitment* dat vaak ervaren wordt als minder, kan dan als onthutsend worden ervaren en als ondermijnd voor het eigen *commitment*. 'Waar maak ik me zo druk om als niemand anders dat lijkt te doen?', is een veelgehoorde verzuchting bij de bespreking van deze casuïstiek.

Voor veel studenten die zich voorbereiden op het gemeentepredikantschap is de ervaring met de *vergrijzing van geloofsgemeenschappen* en het eroderen van het bestuurlijke kader, dat met die vergrijzing gegeven is, een confronte-

rende ontdekking die grote impact heeft: 'Wil ik mij als jonge professional committeren aan een zo kwetsbaar instituut?'

De ervaring van onderscheid doet zich ook veelvuldig voor waar het gaat over *kennis en reflectiviteit*. De keuze voor een zijnsberoep als het pastorale beroep gaat doorgaans samen met een diepgaande interesse in de geloofs-traditie. Deze interesse wordt bij de meeste studenten verder gevormd en verdiept door de academische studie van de theologie in haar verschillende disciplines en benaderingen. Gelijktijdig brengt deze verrijking en verdieping van de kennis van de geloofstraditie een reflectief proces op gang, waarin de student zich bezint op de eigen positie binnen die geloofstraditie en werkt aan de eigen plaatsbepaling. De ervaring tijdens de stage met mensen die op een geheel andere manier met hun geloof omgaan en er op een andere manier taal aan geven, roept cruciale vragen op: over hoe aansluiting te vinden bij de geloofsbeleving van de ander, of we woorden hebben waarmee we anderen in hun geloofsbeleving nabij kunnen zijn en kunnen helpen, et cetera.

> *In een reflectief proces bezint de student zich op de eigen positie binnen de geloofstraditie en werkt aan de eigen plaatsbepaling.*

Deze ervaringen van alteriteit raken aan de existentie van de theoloog-in-opleiding. Juist de geloofsgemeenschap, de plek waar men zich sterk thuis heeft gevoeld en wil blijven voelen, wordt een plaats van vervreemding. Tegelijk leert de ervaring ons dat de bewerking en verwerking van deze ervaringen in supervisie helpend zijn, en dat met name de

hermeneutische competentie in de omgang met de vreemde ander een behulpzaam instrument is bij het verstaan van de ander. Wanneer een supervisant erin slaagt om een meertaligheid te ontwikkelen in de omgang met woorden van geloof, de ander taal kan aanreiken om de geloofsbeleving uit te drukken, en daarin naast trots op de eigen geloofspositie een fundamenteel respect voor en nieuwsgierigheid naar de positie van de ander kan ontplooiën (de drieslag trots-respect-nieuwsgierigheid ontleenen we aan Jandirk Pronk), kan de verzameling foto's van kleinkinderen op het dressoir van de bejaarde pastorant, die eerder een horde op de weg naar een echt geloofsgesprek leek te zijn, plots een getuigenis van Gods goedheid en genade blijken!

Bezieling

Het thema van de bezieling en de spiritualiteit van de student is veelvuldig aan de orde in supervisie. Dat heeft te maken met het existentiële karakter van veel van de praktijkervaringen bij de eerste schreden in het beroepsveld, waarbij naast de professionele bekwaamheden en de vragen rond representatie ook steeds de eigen persoon volop in het geding is. Tijdens de stage lopen veel studenten tegen deze vraag aan naar aanleiding van de ervaren botsing tussen hun verwachtingen van het werkveld en de realiteit van dat werkveld. Of dat werkveld nu de geloofsgemeenschap betreft, waarvan de verwachting bestaat dat het een charismatisch begaafde en eucharistisch gevormde gemeenschap van elkaar in liefde en dienst toegewijde gelovigen is, of de zorginstelling, met de verwachting daar een team aan te treffen dat in collegiale dienstbaarheid toegewijd is aan de zorg voor de kwetsbare

naaste – de realiteit die men in het werkveld aantreft is doorgaans een andere. Het spanningsveld dat zich hiermee aandient roept bij studenten heel verschillende vragen en reacties op.

In supervisie leidt de bewerking van casuïstiek rond dit spanningsveld vaak tot vragen rond *roeping*: 'Is dit het werk dat ik doen wil of moet, waartoe voelde ik me geroepen toen ik aan

> De vraag: wat drijft je, wat bezielt je, is een terugkerende vraag in onze supervisorische praktijk.

deze opleiding begon?' Het blijkt doorgaans niet eenvoudig maar wel cruciaal om door de stroperige ervaringen met de praktijk van het pastorale werk een helder zicht te houden op de eigen bezieling, op wat het ook alweer was dat maakte dat men dit werk wilde doen, en op de spiritualiteit die daaraan ten grondslag ligt. Het in gesprek blijven met en openhouden van bronnen van eigen spiritualiteit komt hier vaak naar voren als elementair in het met enthousiasme en begeestering kunnen doen en volhouden van het pastorale werk. De vraag: wat drijft je, wat bezielt je, is dan ook een terugkerende vraag in onze supervisorische praktijk.

Ook in de omgang met de vragen die vanuit het werkveld op de pastor-in-opleiding afkomen, blijkt de communicatie met de eigen *bezieling* van fundamenteel belang. Zowel in de praktijk van het gemeentepredikantschap als in die van de geestelijk verzorger worden de studenten regelmatig geconfronteerd met ervaringen van perspectiefloosheid, van een verdamping en verarming van het bestaan, van uitzichtloosheid in het aangezicht van ziekte en sterven. Deze ervaringen komen bin-

nen bij de predikant-in-opleiding als professional, maar zeker ook bij de persoon en bij diens spiritualiteit. De vraag: 'Wat heb ik nu eigenlijk te bieden?' is dan vaak onontkoombaar. Studenten reageren heel verschillend op deze ervaringen. Soms zien we gelatenheid en defaitisme aan de dag treden, veel vaker echter leidt de ervaring tot een gevoel van oververantwoordelijkheid, tot een grote dadendrang en een sterke behoefte om het verschil te maken. Bewerking van deze ervaringen in supervisie kan het zicht heropenen op de eigen bezieling, op de eigen spiritualiteit als basis van het werk, zodat de ander daarin kan verschijnen als geschenk in plaats van als verantwoordelijkheid, en het eigen handelen kan worden beleefd als instrument in de beweging van Gods liefde voor de ander in plaats van als de volmaakte voltrekking van die liefde. En zo ontstaat ruimte voor een ontspannen omgang met de pastorale praktijk.

Aparte vermelding verdient hier nog de plaats van supervisie als *vrijplaats*, als een open ruimte voor collegiaal gesprek en ondersteuning. Daar kan de veiligheid en vertrouwelijkheid gevonden worden om heikele zaken aan de orde te stellen waarvoor elders in de opleiding weinig ruimte is. We denken hier aan de niet altijd positieve ervaringen van studenten met de opzet en de organisatie van de opleiding, maar ook aan de ervaring van veel studenten dat hun spiritualiteit ver af staat van wat zij ervaren als de dominante spiritualiteit van de opleiding, een ervaring die maakt dat ze zich niet altijd in hun eigenheid gezien en erkend voelen in de opleiding. Door de ruimte te bieden om ook deze heikele onderwerpen bespreekbaar te maken en te bewerken (bijvoorbeeld door ze te relateren aan vakin-

houdelijke aspecten als de meertaligheid van de theoloog) functioneert supervisie in onze ervaring regelmatig als een soort smeerolie die de opleiding soepel laat verlopen.

Geestelijke verzorging

Studenten die met het oog op de beroepsuitgang van predikant-geestelijk verzorger stage lopen in een zorgcontext, brengen vanuit die context eigensoortige ervaringen mee in supervisie. In de opleidingssupervisie vormen deze studenten doorgaans geen aparte groepen, maar werken ze samen met studenten die in opleiding zijn voor gemeentepredikant of een andere beroepsuitgang, een samenwerking die van beide kanten als zeer waardevol en verrijkend wordt ervaren. Toch rechtvaardigt het specifieke van hun ervaringen volgens ons hier een aparte behandeling.

Dat eigensoortige zit dan in ieder geval in de *systemische context* waarin deze studenten hun ervaringen opdoen, die specifieke en vaak complexe eisen stelt aan de geestelijk verzorger-in-opleiding. Veel studenten ervaren de eigen positie in een zorginstelling als ingewikkeld:

Maak je deel uit van de zorgprotocollen van

de instelling of sta je daar vanwege de bijzondere zorg die je verleent buiten?

Hoe profileer je je binnen de instelling en maak je de relevantie van de door jou verleende zorg zichtbaar in een context die gedomineerd wordt door een biomedisch zorgdiscours? Hoe breng je in die context je eigen expertise op een voor de zorgontvanger en de zorginstelling als geheel vruchtbare wijze in?

De complexiteit van de eigen positie binnen het geheel van de organisatie wordt

nog versterkt door een onbekendheid van collega-zorgverleners met de inhoud van het werk van geestelijk verzorgers, een onbekendheid die regelmatig resulteert in een zeker wantrouwen met betrekking tot het mogelijke 'zieltjes winnen' door de geestelijk verzorger. En omgekeerd vertaalt dit wantrouwen zich bij de geestelijk verzorger in een zekere mate van terughoudendheid waar het de eigen positionering betreft, teneinde toch vooral dit reeds bestaande wantrouwen niet verder te voeden. Ten slotte spreekt hier ook de meestal nogal kritische mening van geestelijk verzorgers-in-opleiding over de kwaliteit van de verleende zorg een woordje mee: is er een plaats binnen de organisatie om dit kritische perspectief in te brengen, en hoe breng je die kritiek dan op een constructieve manier in?

> Veel studenten ervaren de eigen positie in een zorginstelling als ingewikkeld.

Bij de bewerking van casuïstiek rond dit thema in supervisie blijkt de pool van de *professionaliteit* een belangrijk perspectief: het inbrengen van de specifieke expertise van de geestelijk verzorger vraagt om een grondige bezinning op de eigen theologische en spirituele identiteit en op de vaardigheid om aan deze identiteit en expertise woorden te geven die binnen de context verstaan worden. Zo kan een student, die in supervisie inbrengt dat hij met het voor zijn geloofsidentiteit zo centrale concept van de soteriologie in zijn praktijk van geestelijke zorg zo weinig kan in de ontwikkeling van zijn professionaliteit, verder komen door zijn begrip van verzoening te verbreden en vooral meertaliger te benaderen.

THEMA

Daarnaast is ook de pool van het *ambt* een terugkerend onderwerp van gesprek en reflectie, waarbij *ambt* verschijnt als steen des aanstoets en als bron van kracht. Voor veel supervisanten is denken en spreken in termen van *ambt* binnen de zorgcontext verre van van-

> *Presentie aan dat bed is ook representatie, bijvoorbeeld van de liefdevolle zorg van God voor Zijn schepping.*

zelfsprekend. De context en het werk spreken hen vooral aan als persoon en professional, en een eventueel ondersteunend hanteren van een ambtsbegrip moet geheel uit henzelf komen. In de inbreng van studenten leidt dit regelmatig tot de vraag wat ze nu eigenlijk te bieden hebben aan het ziekenhuisbed. Nadere reflectie op deze vraag vanuit het perspectief van een ambtsopvatting kan dan de aanzet geven tot het bevrijdende inzicht dat men niet enkel op basis van de eigen persoonlijke betrokkenheid en professionaliteit aan dat bed verschijnt, maar dat de presentie in die situatie ook een representatie is, bijvoorbeeld van de liefdevolle zorg van God voor Zijn schepping – een inzicht dat maakt dat het *ambt* kan verschijnen als krachtbron.

Beoordeling

Het spreekt voor zich dat aan supervisie die onderdeel is van een opleiding, een beoordeling is verbonden. Tegelijk is de vraag of het mogelijk is om eenduidig en objectief te toetsen in een zo persoonlijk ontwikkelings-traject als supervisie een bijzonder lastige. In dit spanningsveld kiezen wij voor een mix van bepaaldheid en vrijheid.

Zonder vrijheid kan supervisie niet, omdat het om persoonlijk leren gaat en elke supervisor eigen leeropgaven heeft. Zonder bepaaldheid gaat het ook niet, want we moeten criteria hanteren om tot een inzichtelijke beoordeling te kunnen komen. Daarom gebruiken we een beoordelingsschema, waarin criteria als zelfsturing, transparantie, reflectie, hantering van de interactie, en concreet gedrag zijn verwerkt. Zo is het voor de supervisor mogelijk om beoordeling publiekelijk te verantwoorden. De objectiviteit (toetsbaarheid) is daarmee voldoende gewaarborgd, terwijl de individuele leerweg van de supervisor ook volop ruimte krijgt.

Ten slotte

Bovenstaande is niet meer dan een beknopte bloemlezing uit een jarenlange rijke ervaring met opleidings-supervisie aan de PThU. Maar hoewel beknopt maken de observaties wel duidelijk hoezeer opleidings-supervisie de beoefenaar-in-opleiding van het pastorale beroep behulpzaam is bij de eerste stappen in de beroepspraktijk en bij de integratie van persoon, beroep en *ambt* en van voelen, denken en willen.

Deze vorm van leerbegeleiding is wat ons betreft onontbeerlijk in de academische beroepsopleiding. En niet alleen wat ons betreft: doorgaans wordt het supervisietraject door studenten zeer positief beoordeeld. Een enkel citaat uit een leerverslag van een student kan als illustratie dienen.

'De sessies heb ik als zeer waardevol ervaren. Het heeft voor mij het karakter van 'even uit de storm van leven stappen' om essentiële vraagstukken op te pakken, 'even op adem komen', in gesprek zijn over zeer relevante zaken die mijn persoon direct aangaan en mijn ontwikkelproces op weg naar *ambt* raken.'

Als onderdeel van die academische beroepsopleiding vraagt opleidings supervisie ook om verdere reflectie en bezinning. Deze bloemlezing, die het resultaat is van een inventarisatie van in onze praktijken veel voorkomende thema's die we vervolgens hebben gecategoriseerd en uitgewerkt, is daarin slechts een eerste stap. In supervisie zich aandienende onderwerpen als beroepsvorming en spirituele vorming zijn evenzovele uitnodigingen om in dit onderzoeksterrein vervolgstappen te zetten. <

Literatuur

- Heitink, G. (2001). *Biografie van de dominee*. Baarn: ten Have.
<https://www.jandirkpronk.nl/conflicthantering/respect-nieuwsgierigheid-en-trots/>

Trudy (drs. G.F.) Struijs is docent Pastoraat, supervisor en opleider Klinische Pastorale Vorming aan de Protestantse Theologische Universiteit. Zij is als pastoraal supervisor opgeleid door de Raad voor Klinische Pastorale Vorming (lichting 2002). | gstruijs@pthu.nl

Edward (prof.dr. E.) van 't Slot is hoogleraar Beroepsvorming en Spiritualiteit aan de Protestantse Theologische Universiteit. Hij heeft de generieke supervisieopleiding gedaan aan Hogeschool Windesheim te Zwolle (2017-2019) en vervolgens de Specialisatie Pastorale Supervisie van de Raad KPV gevolgd in 2020-2021. | e.vant.slot@pthu.nl

Ciska (dr. F.) Stark is universitair hoofdocent Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit en **Nadine (B.) van Hierden MA** is docent Organisatiekunde bij het Centrum voor Beroepsvorming en Spiritualiteit van de Protestantse Theologische Universiteit. Zij volgen momenteel de generieke supervisieopleiding aan de Christelijk Hogeschool Ede. | f.stark@pthu.nl | b.van.hierden@pthu.nl

Henk (dr. H.M.) van den Bosch is docent Beroepsvorming bij het Centrum voor Beroepsvorming en Spiritualiteit van de Protestantse Theologische Universiteit. Hij deed de generieke supervisieopleiding aan de Hanzehogeschool te Groningen (2012-2014) en vervolgens de Specialisatie Pastorale Supervisie van de Raad voor Klinische Pastorale Vorming in 2017-2018. | hmvandenbosch@pthu.nl

Dragen

Sam Drukker (1957) is een in Assen geboren schilder, die in zijn realistisch-verhalende werk laat zien dat kunst ook met 'kunnen' te maken heeft. Niet alleen het concept, maar ook de compositie, de verfbehandeling en de beheersing van de techniek getuigen van een hoog niveau.

Drukkers onderwerpen zijn met name menselijke figuren, die in vele poses en perspectieven weergegeven worden. Zijn voorkeur voor menselijke houdingen vereisen veel anatomische kennis en virtuositeit. Hij maakte onder andere portretten van koningin Beatrix, van vele politici en van acteurs. Ook de series die hij maakte van bokseurs en danseressen zijn technische hoogstandjes.

'Ik ben een schilder die verhalen wil vertellen, die met een groot woord de 'condition humanaine' wil vastleggen', zegt hij.

Van virtuositeit in verf getuigt ook deze afbeelding van 'Dragers', waarvan Drukker ook een serie heeft gemaakt.

Ik zie een vrouw-figuur die door een man-figuur gedragen wordt.
Beiden zijn naakt en daardoor wordt ook hun kwetsbaarheid onthuld.
Huid op huid.

Mijn oog valt op aangespannen spieren die verraden dat tillen kracht kost.
Ik denk aan de bereidheid van de drager die zijn last op zich wil nemen.
Ik bespeur haar overgave om zich te laten dragen.
Het is een opgave om dit dragen samen aan te gaan.

Wat wordt er meegedragen in een supervisie-sessie?
Wie durft zijn of haar lasten aan te dragen?
Wie kan zich laten dragen?
Hoe wordt kwetsbaarheid onthuld en gedeeld?
Wie draagt en wie voelt zich gedragen?

'Draagt elkanders lasten', schreef Paulus.

Sam Drukker, 'Dragers studie', 2008 >

Supervisie doet ertoe

Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit van Tilburg

Het is van alle tijden dat professionals die met mensen werken zichzelf als instrument meenemen. Wanneer je in opleiding tot een dergelijke professional bent, is het dan ook zaak dat instrument te leren kennen, oppoetsen en bijschaven waar mogelijk. Je leert wat je talenten zijn en wat je zwakke kanten, welke casuïstiek je goed af gaat en welke je beter aan een collega kunt overlaten als die mogelijkheid er is. Dit leren gebeurt bij uitstek binnen supervisie.

Groepssupervisie wordt in het stagejaar van de opleidingen aan de Tilburg School of Catholic Theology (TST) gegeven in twaalf tot veertien bijeenkomsten, afhankelijk van de opleiding (geestelijke verzorging, pastoraal werk of docent levensbeschouwing).

Binnen supervisie worden de vragen omtrent 'jijzelf als instrument' onderzocht in kleine groepjes van twee of drie studenten. Een erg dure vorm van onderwijs, die we blijven verdedigen in onze opleidingen. Want ja, het doet ertoe. Onze studenten komen in pastorale functies in kerk en wereld terecht, waarbij bijna voortdurend existentiële zaken aan de orde zijn.

Deze werkvelden – pastoraal werk, geestelijke verzorging en onderwijs – worden in dit artikel achtereenvolgens besproken met de ontwikkelingen erin die in supervisie aan de orde komen.

Pastoraal werk

Startend bij de variant pastoraal werk in de katholieke kerk komen we uit in parochies, het zogenaamde territoriale pastoraat. In parochies

is het werk erg veranderd in de zevenentwintig jaar dat ondergetekende aan deze opleiding verbonden is. De schaalvergroting van parochies zet gestaag door, door gebrek aan priesters en de terugloop van het aantal kerkgangers. Gebouwen worden gesloten, met alle pijn en verdriet van dien, en het werk van een pastorale beroepskracht verandert daardoor eveneens in snel tempo. Het doen van uitvaarten neemt tegenwoordig bijna de meeste tijd in beslag. Verder het voorgaan in de liturgie, maar dat is in de katholieke kerk met name aan priesters voorbehouden tegenwoordig.

Ook hierin is verandering in deze decennia te merken. Waar vrouwen twintig jaar geleden nog pastoraal werkster konden worden en mee voorgaan in de liturgie is deze functie nagevoeg geheel verdwenen in Nederland. Vrouwen kunnen nog meewerken in diaconie, catechese en ook bij uitvaarten en avondwakes, maar de eucharistie is voorbehouden aan priesters. Omdat in de parochieverbanden het eucharistisch centrum als hoofdvestinging wordt gezien en de eucharistie ook als belangrijkste onderdeel van de kerkelijke gemeenschap, komt de nadruk in

< Notre-Dame de la Garde, Marseille

het werk van de priesters daarop te liggen.

Priesterstudenten konden twintig jaar geleden rustig ingroeien in het pastoraat, een tijd meelopen met een meer geroutineerde collega en het vak leren kennen. Nu is de druk op hen groot en worden ze na hun afstuderen (liefst al ervoor: de nood is hoog) in een groot parochieverband geplaatst, waar ze ook vrij snel al een leidinggevende taak krijgen. Dat betekent dat het in supervisie gaat over leidinggeven, omgaan met vrijwilligers en timemanagement.

De pastorale kant van het vak kan in deze werkomgeving minder aan bod komen, omdat de afstand tot de parochianen letterlijk en figuurlijk groter wordt. De priesters kennen de parochianen nauwelijks nog persoonlijk en reizen langs verschillende kerkgebouwen om daar de sacramenten toe te dienen. Thema's die daarbij ook voorbijkomen zijn:

Met welke roeping of ideaal heb je deze studie en hopelijk het te verkrijgen ambt gekozen, kun je daar nog naar handelen?

Hoe ga je om met andere collega's en hoeveel ruimte is er om 'jezelf' te zijn en je talenten in te zetten?

Uiteraard komt in supervisiebijeenkomsten met vrouwelijke studenten die in de kerk zouden willen gaan werken ook dit thema aan de orde. Het aantal vrouwen die dat verlangen nog heeft wordt allengs minder, omdat er geen ruimte wordt ervaren en de toeleiding van de bisdommen tot pastoraal werk bijna overal is gesloten. Toch zijn er vrouwen die wel het liefst in de parochie werken en daarom ook theologie zijn gaan studeren. Vragen die dan in supervisie besproken worden zijn bijvoorbeeld:

Hoe vind je je plek in een parochie?

Hoe kun jij jouw talenten wél inzetten

En hoe ga je om met grenzen?

Geestelijke verzorging en werkprocessen

Het werkveld van de geestelijke verzorging is breed en breidt zich bovendien meer uit naar bijvoorbeeld politie, brandweer en thuis, via verwijzing van bijvoorbeeld huisarts of bij transfer vanaf een zorginstelling. Daarnaast zijn de processen in de verschillende werkvelden dusdanig anders, dat ook de rol van de geestelijk verzorger verschilt per werkveld en vaak dan ook nog per instelling.

Justitie

De pastoranten bij justitie zitten niet in vrijheid in de instelling wat automatisch beperkingen met zich meeneemt. Presentiepastoraat is hier niet aan de orde. Men moet een gesprek aanvragen of toestaan, maar de entree is gecompliceerd en de verhoudingen met bewaking soms ingewikkeld. Als geestelijk verzorger moet je je in die situatie begeven en je tot die cultuur verhouden. Bovendien heb je een mooie positie dat je de pastorant puur als mens mag benaderen en niet als misdadiger bijvoorbeeld. Dat maakt de taak extra bijzonder. In supervisie komen dan vragen aan bod als:

Hoe ga je om met mensen die ernstige misdrijven hebben begaan?

Hoe blijf je hen als mens zien en hoe ga je om met je eigen angsten?

Hoe positioneer je je ten opzichte van de bewakers, sociale hulpverleners en advocaten en hoe blijf je trouw aan jouw rol als geestelijk verzorger?

Ziekenhuizen

Het werkveld van de zorg is breed en divers. In ziekenhuizen verblijven mensen zo kort mogelijk en zul je als geestelijk verzorger soms maar twee of drie gesprekken met een pastorant hebben. Dat betekent geen lange com-

mitment of verbondenheid en tegelijk spelen er toch existentiële zaken, zoals horen dat je ongeneeslijk ziek bent of binnenkort gaat sterven. De geestelijk verzorger kan door de verpleegkundigen bij iemand worden geroepen, of zelf over afdelingen lopen om te kijken wie behoefte heeft aan een gesprek. Zaken die in supervisie aan bod komen zijn dan:

Durf ik een zaal op met vier personen en mij voor te stellen als geestelijk verzorger?

Hoe kan ik een dieper gesprek aangaan met iemand waar drie anderen op de zaal bij liggen?

Hoe bewaak ik mijn ruimte en tijd met de pastorant wanneer arts of verpleegkundige die wil innemen voor 'het primaire proces'?

Zit men wel op mij te wachten en hoe ga ik om met afwijzingen?

Steeds meer worden geestelijk verzorgers bij multidisciplinair overleg betrokken omdat zij de patiënt langer spreken dan menig andere betrokkene. In supervisie wordt dan besproken hoe je je verhoudt tot de andere disciplines of hoe ga je om met de geheimhouding en kom je toch op voor het welzijn van de betrokkene?

Verpleeghuizen

In verpleeghuizen verblijven mensen met verschillende problematiek, somatisch en geriatrisch. De rol van de geestelijk verzorger is hier anders dan in een ziekenhuis. Mensen wonen er – al dan niet met instemming – en er is dus meer tijd om een band met mensen op te bouwen. Het betekent met zekere regelmaat mensen opzoeken en kijken of er ruimte is voor een gesprek. Bij dementerenden is het zoeken naar welke communicatie nog mogelijk is en wordt soms een ingang gevonden met oude liederen of een vertrouwd gebed. Bij anderen is het er zijn en contact hebben met naasten belangrijk. Hierbij

komen in supervisie vragen naar voren als:

Wat is mijn taak, en is naast iemand zitten wel genoeg?

Kan ik mijn 'product' kwijt zonder erover te kunnen praten met de betrokkene?

Hoe vind ik voldoening op een werkdag en heb ik 'genoeg gedaan' terwijl ik geen acht uur lang gesprekken heb gevoerd over existentiële zaken?

Verslavingszorg en opvang dak- en thuislozen

In de verslavingszorg en bij dak- en thuislozen is de geestelijke zorg weer van heel andere aard. Daar zijn mensen niet echt op een vast adres te vinden, hoewel in nachtverblijven en opvang wel regelmatig dezelfde mensen terugkomen. Het betreft een doelgroep waarbij het de geestelijk verzorger moeite kost om te bepalen wat waar is en wat niet, terwijl ook hier de rol van de geestelijk verzorger is juist de mens te zien en niet de problematiek voorop te stellen. Vragen in supervisie gaan bijvoorbeeld over vertrouwen op je eigen intuïtie en leren aanvoelen wat wel en niet bij je taak hoort, en over vertrouwen in de ander, ook als het weleens mis gaat en dat vertrouwen wordt beschaamd.

Hoe ver ga je in ondersteuning, kun je geld lenen?

Wat doe je met geheimhouding terwijl je weet dat iemand iets gestolen heeft of erger van plan is?

Waar ligt de grens voor jou als professional en voor jou als mens?

Defensie

Bij defensie wordt een geestelijk verzorger, aalmoezenier, meestal gekoppeld aan een eenheid. Dit kan op een kazerne zijn, bij landmacht, luchtmacht, marine of marechaussee. Naast dat de werkwijzen en werkgebieden anders zijn in het primaire proces, is ook de manier waarop men de pastoranten ontmoet dus verschillend.

Bij de landmacht kan er lange tijd niet veel actie zijn, werkt men aan onderhoud en korte trainingen, en aan de andere kant kan men zich voorbereiden op uitzending en gaat de geestelijk verzorger in dienst (niet onze stagiaires) mee op die uitzending. Dat betekent dat geestelijk verzorgers uiteindelijk ook fysiek mee moeten kunnen doen met de eenheid, maar dat is meestal pas na de stage echt aan de orde. Wel oefent men in hoe men contact maakt met pastoranten. Niet iedereen zit op 'een goed gesprek' te wachten en de cultuur binnen de eenheid bepaalt vaak dat 'als je met de aal praat dan is er iets met je aan de hand', dus de drempel ligt hoog om dat openlijk te doen.

Bij de marine is men op uitzending maanden op een schip met elkaar, dus de sociale controle is enorm en de druk soms onderling erg hoog. Een heel aparte situatie, waar je je als geestelijk verzorger toe moet kunnen verhouden. In supervisie wordt bijvoorbeeld besproken:

In hoeverre wil of mag je je onderdeel van de eenheid voelen?

Hoe ga je om met grenzen en grensoverschrijdend gedrag?

Hoe vul je je dagen met aanwezig zijn zonder dat men er last van heeft maar dat men je toch gaat leren kennen en vertrouwen?

Ook het omgaan met de sterke hiërarchie komt regelmatig ter sprake, zeker als beginnend professional.

Geestelijke verzorging en denominatie

Het werkveld geestelijke verzorging is ook in het werken met religieuze identiteit sterk in ontwikkeling. Zoals gezegd, de klassieke velden zijn zorg, defensie en justitie en uiteraard zijn die er nog steeds. De laatste twee verdelen geestelijk verzorgers nog steeds naar denomi-

natie en de beroepsbeoefenaars werken vanuit een zendende instantie. Thema's in supervisie zijn dan bijvoorbeeld de verhouding tussen de twee leidinggevende instanties: het ministerie en de kerk.

Hoe ga je met dilemma's om waar deze twee niet op een lijn zitten?

Hoe verhoud je je tot de beide hiërarchische organisaties?

En wat is jouw plek binnen die organisatie die een duidelijk eigen primair proces heeft?

Ook 'de zorg' is sterk in ontwikkeling, zoals ziekenhuizen en zorginstellingen. De werkdruk in de zorg is erg hoog, de doorlooptijd in ziekenhuizen kort en de ruimte om mensen echt aandacht te geven door het verzorgende personeel neemt af. Dat betekent vooral dat de geestelijk verzorger duidelijk in een leemte kan voorzien, omdat zij of hij wel die tijd en ruimte heeft.

Voor de beroepsbeoefenaar betekent dit wel dat zij of hij duidelijk zicht moet hebben op dat primaire proces en zich daartoe dient te verhouden. Geestelijke zorg mag dat proces niet in de weg zitten of ermee conflicteren. Tegelijk biedt de geestelijk verzorger extra aandacht aan de mens, wat het proces van herstel, groei en acceptatie sterk kan bevorderen. Het is complex om dat aan te kunnen tonen en het vraagt van de geestelijk verzorger de kwaliteit dit onder de aandacht te brengen in de organisatie en de beoogde pastoranten te vinden en te benaderen die behoefte hebben aan die zorg.

Wat wezenlijk anders is dan het pastoraat is de positie van geestelijke verzorging in het werkveld waar zij zich bevindt. Zoals gezegd, het primaire proces is in principe niet van pastorale aard. In het ziekenhuis is dat bijvoorbeeld mensen beter maken, in het hospice mensen goed laten afscheid nemen van het leven, en

in verpleeghuis of revalidatie het goede leven proberen te leven met de beperkingen die zich daarin voordoen. Bij defensie is het primaire proces de vrede bewaren en bewoners beschermen tegen vijanden. In de psychiatrie worden mensen tegen zichzelf beschermd en wordt gewerkt aan herstel en bij justitie worden anderen of de samenleving beschermd tegen hem of haar en wordt een straf uitgezeten.

De mensen die de geestelijk verzorger tegenkomt zijn niet op die plek vanwege het pastoraat dat hen kan worden aangeboden, maar zijn op die plek om een andere reden. Dat betekent ook dat de mensen niet per denominatie verdeeld zijn, al zijn de geestelijk verzorgers dat dus soms nog wel. Waar de signatuur nog wel op de gevel kan staan, is de populatie vaak zeer divers. Dat maakt de plek van een geestelijk verzorger minder vanzelfsprekend en diens taak al evenzo. In supervisie komt dit terug bij gesprekken over de eigen levensbeschouwelijke identiteit en hoe men deze wel of niet kan inzetten in het werk.

Bij defensie wordt men aangenomen 'naar denominatie', maar in de praktijk is men geestelijk verzorger voor meer dan alleen mensen met dezelfde religie. Men wordt gekoppeld aan een eenheid en daarvoor is men aanspreekpunt bij geestelijke zaken. Er speelt veel, omdat het gaat om oorlog en vrede, leven en dood.

Is het gebruik van geweld gerechtvaardigd om vrede te bewaren?

Hoe ga je om met de dood van een collega met wie je zo intens hebt opgetrokken?

Hoe geeft de pastorant zin aan het leven na zoveel geweld te hebben gezien?

Het werk en in het bijzonder de uitzendingen hebben diepe impact op de betrokkene en diens naasten, en de geestelijk verzorger kan

daarin soms een rol spelen. Vragen in supervisie gaan over:

Hoe ver mag ik gaan in die zorg?

Ga ik bij mensen thuis langs als ze met zware psychische klachten niet meer op de kazerne zijn?

Hoeveel tijd kan ik besteden aan de partner na de zelfmoord van een medewerker?

Welk ritueel gebruik ik bij de afscheidsdienst wanneer niemand daar iets met het katholieke geloof heeft en ik iets wil bieden aan de naaste collega's?

En hoe verhoud ik me tot dat ritueel en in mijn functie als katholiek geestelijk verzorger?

Bij justitie wordt men eveneens aangenomen 'naar denominatie'. In de praktijk werkt men op een instelling en kan naar de geestelijk verzorger worden gevraagd, wat dan nog wel specifiek naar denominatie kan zijn. Ook kan de geestelijk verzorger mensen aanbieden om op gesprek te komen. De vrijplaats die een gesprek biedt zonder dat het over het misdrijf en de straf hoeft te gaan, maar 'alleen' over hoe de mens zich verhoudt tot het ontnemen van vrijheid, de grote hoeveelheid tijd die men alleen doorbrengt en het afgesloten zijn van hun dierbaren, kan dan zeer welkom zijn. Denominatie doet er dan minder toe en ook de gesprekken zullen niet per se vanuit of over geloof gaan. In supervisie bespreken we dan zaken als:

Hoeveel van mijn eigen geloof kan ik inbrengen?

Is het oké om te bidden met iemand van een ander of zonder geloof?

Welke steun kan ik de pastorant geven, hoe houd ik vertrouwen in haar of hem als mens?

Hoe kan ik de heftige verhalen die ik hoor loslaten als ik uit mijn werk thuiskom?

Onderwijs

Een ander werkveld is dat van het onderwijs. In onze lerarenopleiding worden docenten levens-

beschouwing en godsdienst opgeleid. Meer nog dan in de reeds genoemde werkvelden komen deze studenten in hun stage in aanraking met leerlingen en collega's die niets met religie hebben of willen hebben, ook op katholieke scholen. Het bewaken van de identiteit van de school wordt regelmatig bij hen neergelegd, terwijl het organiseren van een kerstviering soms al ingewikkeld is 'en het niet over Jezus moet gaan hoor'.

In de supervisie wordt geleerd hoe men zich daartoe verhoudt vanuit haar of zijn eigen religieuze identiteit, hoe men het vak kan geven dat over verschillende religies gaat en juist gesprekken wil ontlocken over andere perspectieven op zaken, ethische kwesties en je verhouden tot waarden van jezelf en van anderen.

Het is een spannend vak en daarom krijgen ook deze studenten supervisie. Thema's die daarbij aan de orde komen zijn bijvoorbeeld het omgaan met klassenmanagement en jezelf tegenkomen als je voor een groep staat en onzeker bent.

Hoe stel je grenzen aan een klas die een sterke groepsbinding heeft en gezamenlijk 'iets vindt' van het vak dat niet overal serieus wordt genomen, omdat het geen examenvak is bijvoorbeeld.

Wat voor docent wil en kun je zijn met de talenten die je hebt?

Welke andere werkvormen passen bij jou en wat wil je wel en niet delen met de klas over je eigen religieuze identiteit?

En wat kan wat dat betreft in een vmbo-klas wel en in een vwo-klas juist niet en vice versa?

Ondanks dat de rol die je hebt als docent op een school duidelijk is spelen ook hier diverse thema's waarbij de hele mens van de docent in het geding is.

Groepssupervisie

Sinds een aantal jaren is besloten in de theologie-opleiding een grote en een kleine stage in de opleiding in te voeren. Een priesterstudent leert zo een ander werkveld kennen dan 'alleen' de parochie en toekomstige geestelijk verzorgers kunnen verkennen of het ouderenpastoraat iets voor hen is, een ziekenhuis of bijvoorbeeld juist werken bij defensie of in een instelling voor mensen met een beperking. We merken dat het zinvol is op deze manier het werkveld breder te leren kennen. Daarmee maken studenten ook verschillende stagebegeleiders mee, wat helpt om meer voorbeelden te zien en om te leren welke manier van werken dan het beste past bij hun eigen talenten.

In een groepssupervisie is de groep uiteraard een belangrijk middel om mee te werken als 'materiaal'. Juist de diverse contexten van de stages doen mee in het je leren verhouden tot de organisatie waar je werkt. Wat heb jij nodig om je werk goed te kunnen doen? Helpt de strakke organisatie bij defensie, hoe ga je om met de hiërarchie van het medisch personeel in een ziekenhuis of in het bisdom. Deze kenmerken lijken relatief wat minder veranderlijk door de jaren heen.

Anders is dat met de diversiteit van de context waarin een pastor of geestelijk verzorger werkt. De samenleving is steeds minder religieus aan het worden en zeker minder kerkelijk, dus jezelf voorstellen als katholiek geestelijk verzorger moet je vaak al uitleggen. Dit is steeds meer aan het veranderen. Dat betekent dat je nog duidelijker je eigen levensbeschouwelijke identiteit moet kennen, wil je dit in enkele zinnen kunnen uitleggen of toelichten.

Thema's in de bijeenkomsten

Een belangrijk thema dat vaak voorbijkomt is het aangeven van en leren omgaan met grenzen.

Wat doe je bijvoorbeeld als je stagebegeleider in de parochie vindt dat je altijd beschikbaar moet zijn?

Hoe vriendschappelijk kun je met een pastorant of cliënt/bewoner omgaan?

Kun je een boodschap voor iemand doen, iemand geld lenen, schoenen aan- of uittrekken en nog afspreken als degene de instelling al heeft verlaten?

Is de familie ook jouw cliënt of niet?

Een groot verschil tussen de uitdaging voor studenten die priester of geestelijk verzorger willen worden, is de kwestie van vraag en aanbod. In een parochie komen pastoranten naar de kerk om daar een 'spiritueel product' af te nemen, en is er meer ruimte te 'zenden' zonder te hoeven uitleggen waarom dat van belang kan zijn voor mensen. In de geestelijke verzorging is het vaker het initiatief van de medewerker die dat product aanbiedt. Het kan zijn dat een patiënt er in een ziekenhuis of zorginstelling om vraagt, of bij de intake aangeeft een wens voor geestelijke bijstand te hebben. Vaak wordt de geestelijk verzorger erbij geroepen als het einde in zicht komt en als de client of diens familie vragen heeft over het levenseinde.

In een revalidatiecentrum zullen gesprekken vaak gaan over de moed door te zetten met de zware oefeningen en het nieuwe, vaak meer beperkte, lichaam te accepteren. Het 'present-zijn' is een kwaliteit die ingeoeffend kan worden maar die niet iedereen goed afdraait. Bijvoorbeeld bij de eenheid bij defensie: als ze niet veel te doen hebben op de kazerne of drie maanden samen op een boot moeten doorbrengen. Of op straat bij daklozen of verslaafden: vertrouwen winnen

en er zijn, met kleine handreikingen en een gesprekje.

Juist veel actiever moet je zijn als geestelijk verzorger in andere werkvelden. Bijvoorbeeld in de gevangenis. Waar mensen vaak worden beoordeeld om wat hun misdaad is, kun jij het verschil maken doordat je niets met hen en hun daad 'hoeft'; dat je ze als mens ziet terwijl de samenleving en vaak ook hun familie het vertrouwen in hen heeft opgezegd. In ziekenhuizen kan het zo zijn dat je per afdeling werkt, en regelmatig rondloopt om te kijken of het zorgpersoneel nog mensen heeft die wel een gesprek kunnen gebruiken, of een gebed of een bemoedigende handdruk en aandacht. Op sommige locaties kun je zelf mensen vragen of ze even een gesprekje willen ter kennismaking, maar de 'doorlooptijd' in ziekenhuizen is kort, dus vaak zie je mensen maar een of twee keer.

In al deze situaties ben je dus zelf je instrument, moet jij leren wat wel en niet bij jou past en in de situatie waarin je je functie uitoefent. Het is prachtig om de verhalen te delen en de supervisanten te zien groeien in hun rol, in de organisatie en als mens in supervisie. Dat instrument oppoetsen en beter leren kennen is cruciaal, omdat het essentieel is in je toekomstige werk. Daarnaast leer je jezelf kennen en merk je dat je jezelf overal in meeneemt, zowel in werk als privé. Supervisie doet ertoe! <

Monique (prof.dr. M.C.H.) van Dijk-Groeneboer is hoogleraar Religieuze Educatie, godsdienstsocioloog en pastoraal supervisor aan de Faculteit Katholieke Theologie, Universiteit van Tilburg. Zij is LVSC-supervisor sinds 2008, opgeleid aan de Haagse Hogeschool, en KPV-pastoraal supervisor sinds 2009. Als (pastoraal) supervisor werkte zij onder meer bij de opleidingen Geestelijke Verzorging (GV) aan de Universiteit Utrecht, Universiteit voor Humanistiek, Fontys Hogeschool en momenteel is zij actief als supervisor bij de GV- en MA-Theologie-opleiding Tilburg School of Catholic Theology (TST), Universiteit van Tilburg en bij Zin voor Zin. | m.c.h.vandijk@tilburguniversity.edu

Professionele groei met antwoorden op maat

Master Theologie en Religiewetenschappen, Geestelijke Verzorging, Radboud Universiteit Nijmegen

Zelf weet ik nog goed hoe het was om mijn eerste stappen in de praktijk te zetten – ik studeerde in 2016 af als geestelijk verzorger aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Het sociale karakter van de supervisie deed mij erg goed: ervaren dat ik niet de enige was die met wat bibberende benen de praktijk instapte, zien hoe anderen dat deden, en steun kunnen geven en ontvangen.

Als supervisor herken ik dat die eerste fase van een professionele ontwikkeling (Ruiters e.a. 2019) gepaard gaat met successen, maar ook met fouten en onzekerheden. Tijdens de supervisie mag dat allebei aan bod komen. Het is bijzonder om op die momenten dicht bij de studenten te mogen staan. In dit artikel laat ik zien welke leerthema's binnen de supervisie aan bod komen, en welke onderwerpen bij een beginnende visie op het beroep van geestelijk verzorger horen.

Leerthema's binnen supervisie *Legitimatie*

Een leerthema dat binnen de supervisie vaak aan bod komt, is de zoektocht naar de legitimatie van de rol als geestelijk verzorger. De meeste studenten ervaren in de praktijk dat zij een vrije functie hebben vergeleken met andere zorgprofessionals. Waar de taken van

bijvoorbeeld een verpleegkundige heel helder zijn, is het voor een geestelijk verzorger in opleiding soms zoeken naar de inhoud van zijn of haar functie.

Wat voeg ik als geestelijk verzorger toe aan het welzijn van de patiënt in verhouding tot de vele andere professionals in de instelling?

Waarom is mijn professie essentieel in de begeleiding van mensen die ernstig ziek zijn?

Wat kom ik doen en brengen aan het bed van een kwetsbaar persoon, en binnen een zorginstelling waarbij de dagelijkse praktijk draait om efficiëntie, en doelmatigheid?

Er wordt met enige regelmaat letterlijk aan de studenten gevraagd: 'Wat doe jij eigenlijk?' Het vraagt ervaring en reflectie om daar een helder en persoonlijk antwoord op te geven. Voor studenten voelt het vaak heel onnatuurlijk om, wanneer verpleegkundigen om de patiënten heen druk zijn met de lichamelijke en medische zorg, rustig bij iemand te gaan zitten. Verpleegkundigen hebben een duidelijk nut,

< Kazuo Katase, 'De Maanhof', Amersfoort

THEMA

het is voor studenten geestelijke verzorging soms lastig om zich ook zo nuttig te voelen.

Maar in tegenstelling tot de drukke verpleegkundige, mag je als geestelijk verzorger juist de tijd nemen voor de ander, op het tempo van de ander. Je mag je patiënt bewust naar het oog van de storm begeleiden, waar de dingen even stil mogen zijn, waar gevoeld, en waar gedacht mag worden. Zodat hij of zij vanuit die stilte de storm weer kan trotseren. Een storm van luidsprekende stemmen in het hoofd, over de eentonigheid van het leven, of de storm van de aanstaande behandeling.

Overdracht

Een ander thema dat de studenten en het beroep raakt, is overdracht en tegenoverdracht. Overdracht is een natuurlijk fenomeen binnen de interactie tussen mensen (Nikolai 2008). We reageren grotendeels onbewust op de signalen die onze gesprekspartner uitzendt. Als voorbeeld: we voelen en uiten als vanzelfsprekend medeleven op de tragedie van de ander. Overdracht en tegenoverdracht zijn onderdeel van die onbewuste communicatie tussen mensen.

Er zijn momenten wanneer overdracht binnen de professionele relatie tussen geestelijk verzorger en patiënt¹ niet gewenst is. Een typisch voorbeeld hiervan is de wegduwende houding van de patiënt. Het lijkt alsof de patiënt niet wil praten, maar met de deur in haar hand staat de student-geestelijk verzorger uiteindelijk een half uur te luisteren.

Uithouden

Dit raakt aan een ander typisch thema, namelijk het uithouden bij patiënten die weerstand oproepen. Sommige patiënten hebben een bepaald effect op studenten. Patiënten die

weerstand oproepen doordat ze onhygiënisch zijn, grof en onaardig, of gedrag vertonen dat obsessief of manipulatief genoemd mag worden. Opgegeven door hun familie en vrienden, mensen bij wie iedereen met lichte weerzin de kamer komt binnenlopen.

Weglopen of vermijden is geen optie. Wat is de beste manier om deze situaties te hanteren? Daar ligt namelijk precies de roeping van een

> Mooi is dat weerstand of zelfs weerzin, na reflectie mooie inzichten meebrengen en een geestelijk verzorger verrijken.

geestelijk verzorger: voor iedereen van betekenis kunnen zijn. Hoe kun je geestelijk verzorger zijn voor iemand die weerzin in je opwekt? Kan dat überhaupt? Kun je die weerzin bij de voordeur achterlaten en toch open en nieuwsgierig de ander tegemoet treden?

Voor elke geestelijk verzorger in opleiding is dit een persoonlijk zoekproces. Het helpt de één om meer te aanschouwen, met gevoel voor humor. De ander probeert om ook bij deze types, compassie te vinden en te tonen. Mooi is wel dat weerstand of zelfs weerzin, na reflectie mooie inzichten meebrengen en een geestelijk verzorger verrijken.

Eigenschappen

Een meer sociaal overdrachtelijk vraagstuk richt zich op het toeschrijven van functiegerelateerde eigenschappen aan een man of vrouw. Vrouwelijke studenten merken op dat er anders wordt gereageerd wanneer een mannelijke pastor ten tonele verschijnt. Er zou meer van hem aan worden genomen, hij wordt anders bejegend en benaderd. Deze observatie

is zeker een onderzoek waard om vast te kunnen stellen of dit daadwerkelijk ten grondslag ligt aan masculiniteit.

Het roept ook de vraag op welke eigenschappen aan de mannelijke of vrouwelijke geestelijk verzorger worden toebedeeld, en in hoeverre deze iets zeggen over het professionele domein van de geestelijk verzorger. Zijn de genoemde eigenschappen tegenstrijdig of juist complementair? Wat kunnen we hiervan leren als beroepsbeoefenaars?

Persoonlijk worden

Het is vaak wat onwennig om in de omgeving van een universitaire opleiding, waar studeren toch om theoretische kennis en het behalen van goede cijfers draait, juist op die plek, persoonlijk te worden. We leren toch van theorieën? Sinds wanneer doen onze persoonlijke ervaringen en onze emoties ertoe? Bij een enkele student roept dit regelrechte weerstand op, een ander vindt het juist bevrijdend.

Uiteindelijk ervaren de meesten het supervisieproces als leerzaam. Ze groeien namelijk als persoon en als professional. Er komen boeiende thema's aan de orde. Vaak hebben ze van doen met persoonlijke overtuigingen en/of aangeleerde coping-strategieën (Lazarus 1991) die tot nu toe wel effectief waren, maar niet altijd het professionele werken ondersteunden.

Ruimte om te leren

Een voorbeeld is ruimte nemen om te leren. Vanuit hun socialisatie hebben sommige studenten geleerd dat fouten maken gelijk staat aan gefaald hebben, terwijl een kernidee van supervisie juist is dat in falen potentiële groei zit. Een beginnende professional maakt fouten, maar het zijn juist die fouten die interessant

leermateriaal vormen. Achter fouten zitten ideeën over wat goede geestelijke verzorging is, of wat een goede collega is. Door deze ideeën uit te spreken krijgt iemands visie vorm.

Wanneer je als professional leert je fouten te herkennen en ze ook toe kunt geven, geef je daarmee een goed voorbeeld aan andere professionals en ook aan de patiënt. Niks zo verfrissend als iemand die binnen de professionele omgeving zegt: 'Ja, je hebt gelijk, dat heb ik niet handig aangepakt.' Verfrissend, omdat uit die reactie blijkt dat op het professionele handelen gereflecteerd wordt, met als doel betere zorg voor patiënten.

Reflectie op falen heeft dus ook nut voor het grotere geheel, omdat het een voorbeeld-functie geeft en daarmee ingrijpt op de manier waarop professionals met patiënten omgaan. Jikke de Rooter benadrukt het belang van maatschappijbewust begeleiden binnen supervisie. Zij stelt dat onze verantwoordelijkheid als supervisor niet eindigt bij de supervisant, maar bij de patiënt van de supervisant (De Rooter 2017).

Nabijheid

Een ander veelvoorkomend vraagstuk betreft dat van nabijheid. Als geestelijk verzorger mag je heel dicht bij mensen komen. Deze nabijheid is niet altijd makkelijk te definiëren of te verdragen. Voor sommige cliënten is het bijvoorbeeld makkelijker om met de geestelijk verzorger te spreken dan met hun naasten. Omdat ze hun naasten niet willen belasten, of omdat pijnlijke gebeurtenissen hen hiervan weerhouden.

Voor de geestelijk verzorger in opleiding is het lastig om te bepalen in hoeverre nabijheid functioneel is en in hoeverre belastend in de werkrelatie met de patiënt. Mag je bijvoorbeeld

een patiënt aanraken om troost te bieden, of ga je dan een grens over?

Daarnaast kunnen de diep persoonlijke ervaringen van verlies, uitzichtloosheid, lethargie en eenzaamheid de student uit het veld slaan. Studenten kunnen zich machteloos voelen en weten niet goed wat zij de patiënt professioneel gezien kunnen bieden. Het is vervolgens lastig om met die ervaring van machteloosheid om te gaan. Ze kunnen er moeilijk handen en voeten aan geven. Ze willen graag van betekenis zijn, maar als de interactie moeilijk verloopt, is het lastig in te schatten of het en zo ja wat van waarde is geweest.

Groeiende visie op professie

Het idee van zingeving staat centraal bij studenten binnen de opleiding tot geestelijk verzorger. Zij willen zelf van betekenis zijn, door bij de ander, de patiënt, een proces van zin- en/of betekenisgeving op gang te brengen. Met als doel dit bij de patiënt zo aan te spreken dat het gesprek bijvoorbeeld inzicht schept of troost geeft, helend werkt of simpelweg oplucht.

De praktijk blijkt echter weerbarstig. Wie als patiënt intramuraal binnen een zorginstelling verblijft, ervaart de nodige gebreken. Palliatieve patiënten, patiënten binnen de GGZ, mensen met een psychogeriatrisch ziektebeeld of verstandelijke beperking vragen iets anders van de gespreksvaardigheden van een geestelijk verzorger dan een cognitief goed functionerend mens. Wat blijft er van de aangeleerde gespreksvaardigheden over wanneer je gesprekspartner zich in een manie bevindt, of elke dertig seconden vergeten is wat daarvoor gezegd is? Wat is dan het beoogde doel van de geestelijk verzorger? Wat komt de geestelijk verzorger doen, brengen, of halen?

Elke geestelijk verzorger in opleiding probeert daar eigen antwoorden op de te vinden. De één heeft te leren om überhaupt een doel in het gesprek aan te brengen, de ander moet verwachtingen bijstellen. Soms is het regelmatig bezoeken van een patiënt die verder niemand heeft en in grote eenzaamheid zal sterven, het hoogste doel.

> De patiënt is zelf ook zoekend naar zin- en betekenisgeving in momenten van crisis, grote verwarring of rouw.

Daarbij merkt de student op dat bij de patiënt zelf traditie niet altijd meer centraal staat. De patiënt is zelf ook zoekend naar zin- en betekenisgeving in momenten van crisis, grote verwarring of rouw. Waar antwoorden eerder binnen de traditie gevonden konden worden, is dat anno 2022 niet vanzelfsprekend. Dat plekje in de hemel is simpelweg niet evident, als het dat überhaupt geweest is.

Zoals de geestelijk verzorger soms ook zoekend is naar de zin en samenhang van het leven, zo ervaart de patiënt dat ook. In dat zoeken kunnen geestelijk verzorger en patiënt elkaar treffen. Die persoonlijke ervaring mag de geestelijk verzorger in praktijk brengen. De geestelijk verzorger niet als een verlengde van een traditie, maar in eerste instantie als mens die heeft geleerd om een patiënt te ondersteunen in diens momenten van crisis. Traditie kan daarbij nog wel een belangrijke rol spelen, maar deze is niet meer vanzelfsprekend.

Deze generatie geestelijk verzorgers lijkt ook een ander soort geestelijk verzorger te willen nastreven. Ze zijn proactief, en soms ook jong. Doordat ze zelf niet altijd religieus zijn opge-

voed, hebben ze ook niet het verlangen om de traditie centraal te stellen. Zij willen vooral de mens centraal stellen, en de traditie kan daar in dienst van staan.

Ook willen zij professioneel gezien beter samenwerken met andere disciplines. Zij willen zich bewegen tussen de verschillende professionals, en in samenwerking op zoek gaan naar een zinvolle bijdrage binnen het medisch georiënteerde veld. Met als doel goede zorg voor de patiënt, waarbij aandacht is voor belangrijke domeinen van zorg; lichamelijk, psychisch, sociaal, ethisch en existentieel (Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland Domeinen).

De vrijplaats mag bestaan in het contact tussen geestelijk verzorger en patiënt, maar niet als excuus om uit verbinding van het geheel te treden. Ook als geestelijk verzorger heb je een verantwoordelijkheid naar patiënten, collega's en de organisatie waar je in dienst bent. Goede zorg kan alleen in gezamenlijkheid bewerkstelligd worden.

Met of zonder overtuiging?

Ben je in eerste instantie geestelijk verzorger of een afgeleide van de traditie? Binnen deze vraag ligt de rolverwachting die ten grondslag ligt aan het beroep. Is een geestelijk verzorger ook gelijk aan een dominee of pastor? Sommige van ons zullen zeggen ja, en anderen nee.

Geestelijk verzorgers in opleiding bij de Radboud Universiteit worstelen ook met die vraag. De masterspecialisatie Geestelijke Verzorging leidt studenten niet op binnen een bepaald achtergrondgenootschap (Studiegids Master Geestelijke Verzorging). De vraag 'Waar is je Bijbel?' roept op zijn beurt vragen op bij studenten: 'Betekent deze vraag dat ik met antwoorden moet komen? En als ik dan

met antwoorden kom, mag het antwoord ook ergens anders gevonden worden?'

Uiteindelijk heeft elke student een unieke opvoeding doorgemaakt, waarbij religie of spiritualiteit al dan niet op de voorgrond heeft gestaan. Soms is die socialisatie met religie positief, soms uiterst negatief. In het werk moet de geestelijk verzorger zich tot zijn eigen religieuze opvoeding leren verhouden. De eigen religieuze of spirituele identiteit bepaalt hoe de student zich presenteert en wat de patiënt van hem of haar mag verwachten.

Daarnaast zijn de rituele taken niet vanzelfsprekend voor diegenen die uit een meer seculier milieu komen. Zoals een supervisor dat mooi samenvatte: 'Heeft een ritueel wel waarde als ik er zelf niet in geloof?' Deze situatie vraagt om experiment; door simpelweg te doen ervaart de student wat past bij zijn professionele identiteit, maar ook wat met overtuiging gebracht kan worden. Want als je niet in

> In het werk moet de geestelijk verzorger zich tot zijn eigen religieuze opvoeding leren verhouden.

de kracht van bidden gelooft zoals de patiënt dat bijvoorbeeld doet, heeft het dan zin om voor te gaan in gebed? Die grens wordt voor de student pas helder wanneer hij ervaringen opdoet en daarop reflecteert.

Deze zoektocht vraagt om reflectie en het lef om te experimenteren. Reflectie op het eigen socialisatieproces, want de overtuigingen en waarden die we als mens hebben meegekregen kleuren ons denken en handelen.

THEMA

Een typisch voorbeeld uit de klinische praktijk is het denken over de toepassing van palliatieve sedatie. Moet het lijden verlicht worden, of is het lijden onderdeel van een religieus proces richting een mooie plek in het hiernamaals. Hoe ga ik hier met de patiënt, maar ook met zorgmedewerkers het gesprek over aan? In hoeverre is het wenselijk voor het welzijn van de patiënt, of het functioneren van de zorgmedewerker om je eigen standpunt in te brengen? Of is het wellicht beter om je eigen mening achterwege te laten?

Ook de ethische ondersteuningsfunctie vraagt om verdieping in het eigen socialisatieproces. Elke professional heeft persoonlijke ideeën over wat goede zorg is, zo ook de geestelijk verzorger. Deze ideeën over hoe goede zorg eruitziet, worden gekleurd door ons eigen referentiekader. Zorgprofessionals hebben soms de neiging om hun eigen ideeën en overtuigingen over goede zorg te projecteren op de patiënt. Hier is de patiënt niet altijd mee geholpen, omdat de patiënt zich vervolgens onbegrepen voelt of niet kan leven naar zijn of haar eigen overtuiging.

Veranderingen

Ik zie dat binnen de gezondheidszorg verschillende veranderingen gaande zijn. De coronacrisis leert ons dat het zorgsysteem kwetsbaar kan zijn. De groeiende werkdruk en personeelstekorten zorgen ervoor dat bepaalde zorgstandaarden niet meer behaald kunnen worden. Ook zijn zorginstellingen zoekende naar hoe ze cultuur-sensitieve zorg kunnen bieden binnen een medisch georiënteerd veld. Met deze veranderingen heeft de geestelijk verzorger in opleiding ook te maken. Dit maakt dat de leerthema's van studenten

ook veranderen. In hoeverre moet je bijvoorbeeld als geestelijk verzorger ondersteuning bieden aan zorgpersoneel gedurende de almaar voortdurende coronacrisis, en wanneer valt deze verantwoordelijkheid onder HR? Kun je als geestelijk verzorger werkelijk goede ondersteuning bieden aan patiënten met een andere religieuze achtergrond, of moet je daarvoor binnen die religie en cultuur zijn opgegroeid?

> De geestelijk verzorger werkt als professional binnen een zorgsysteem dat altijd momenten van wrijving zal kennen.

Daarnaast blijven binnen de gezondheidszorg bepaalde aspecten onveranderd. Het lijden van de patiënten zal altijd aanwezig zijn. Ook de momenten van afscheid en het werken met de beperkingen van de patiënt zullen niet veranderen. Daarbij werkt de geestelijk verzorger als professional binnen een zorgsysteem dat altijd momenten van wrijving zal kennen. En de zoektocht naar juist handelen in het moment zal niet verdwijnen.

Deze thema's zijn inherent aan het beroep van geestelijk verzorger en blijven voornamelijk bestaan. Dat maakt dat ze ook blijven terugkomen binnen de supervisie aan studenten Geestelijke Verzorging.

Valkuil

Ten slotte wil ik nog benoemen dat een valkuil binnen de supervisie het 'praten over' is. We kunnen namelijk uren praten over hoe we als geestelijk verzorgers de dingen doen, of zouden moeten doen.

Het unieke aan supervisie is dat je de supervi-

sant op zijn persoonlijke ervaring mag richten, en vervolgens vanuit het persoonlijk onderzoek een relatie mag leggen naar de beroepspraktijk. Dit kan soms pijnlijk zijn en weerstand oproepen, maar met de begeleiding, mildheid en humor van de supervisor en de steun van medesupervisors komt de supervisor verder. Het levert de studenten antwoorden op en groei op maat. Dat maakt supervisie zo'n krachtige methodiek. Het is een onderwijsvorm die niet 'over' het beroep leert, maar vanuit de eigen ervaringen het beroep van geestelijk verzorger vormgeeft.

De persoonlijke ervaringen maken daarnaast dat supervisie altijd actueel is. De groep werkt met beroepservaringen uit de dagelijkse praktijk. Die praktijk bevindt zich in het hier en nu. Ook krijgen emotionele ervaringen binnen supervisie een duidelijke plek. Van emotionele ervaringen kan geleerd worden.

Supervisie laat zien dat je door te reflecteren op ervaringen die je persoonlijk raken een betere professional wordt. Het zijn uiteindelijk die persoonlijke ervaringen die geestelijk verzorgers in opleiding helpen om existentiële zorg te bieden die aansluit bij de persoonlijke levensovertuiging van de patiënt. <

Noot

¹ Het woord patiënt kan afhankelijk van de setting waarin de geestelijk verzorger werkt vervangen worden door cliënt, bewoner, medewerker of anders.

Literatuur

- Kwaliteitskader palliatieve zorg Nederland Domeinen (z.d.). Den Haag: Zonmw. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://www.zonmw.nl/nl/onderzoek-resultaten/palliatieve-zorg/domeinen/>
- Lazarus, R.S. (1991). *Emotion & Adaption*. Oxford: Oxford University Press.
- Nikolai, N.J.J. (2008). Overdracht en tegenoverdracht bij vroegkinderlijke traumatisering. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 34(06). <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/BF03078457.pdf>.
- Ruiters, J. de (2017). Maatschappijbewust begeleiden: een tegenlied. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 6(2).
- Ruiters, M.C.P., Van Luin, G.E.A., Wortelboer, F.Q.C. et al. (2019). *Mijn binnenste buiten. Werken aan je professionele identiteit*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Studiegids Master Geestelijke Verzorging (z.d.). Nijmegen: Radboud Universiteit. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://www.ru.nl/studiegids/fftr/opleidingen-studie/master/master-religiewetenschappen/masterspecialisatie-geestelijke-verzorging/>

Marjolein (M.I) Kraaijeveld-Melse MA werkt als geestelijk verzorger bij Amsta, een ouderenzorginstelling in Amsterdam. Daarnaast werkt zij sinds twee jaar als docent Ethiekondersteuning en als supervisor aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij volgt de LVSC erkende opleiding tot ervaringsgericht supervisor aan het Kempler Instituut Nederland. | marjolein.kraaijeveld-melse@ru.nl

Leren van verschillen

Masterspecialisatie Spiritual Care aan de Vrije Universiteit Amsterdam

De masterspecialisatie Spiritual Care maakt deel uit van de eenjarige masteropleiding Theologie en Religiewetenschappen aan de Faculteit Religie en Theologie (FRT) van de Vrije Universiteit Amsterdam. Deze opleiding bereidt studenten voor op het vak van geestelijk verzorger vanuit de islamitische, boeddhistische, hindoeïstische en joodse traditie en vanuit de institutioneel niet-gezonden variant (Alma 2022, 3).

Voor een deel volgen de studenten van de masterspecialisatie Spiritual Care gemeenschappelijke vakken, voor een ander deel verdiepen studenten zich nader in de eigen traditie. Voor de studenten die institutioneel niet-gezonden geestelijk verzorger willen worden, is dit aanbod gericht op levensbeschouwelijke verdieping en *interfaith spiritual care* (Alma 2022, 3). Gedurende de tweede helft van de opleiding lopen de studenten stage. Parallel aan de stage vindt de supervisie plaats in tien tweewekelijkse bijeenkomsten van elk tweeënhalve uur in groepen van drie of vier studenten. De stage zelf valt onder het traditiegebonden onderwijs maar de supervisiegroepen zijn gemengd.

Dat studenten met zulke diverse achtergronden en uit zulke verschillende levensbeschouwelijke tradities supervisie volgen met elkaar, is kenmerkend voor de supervisie binnen deze master en draagt in onze ogen ook in hoge mate bij aan de charme die de VU-supervisie heeft. Omdat het ons goed lijkt om in het kader van

dit vergelijkende *Handelingen*-themanummer het accent op datgene te leggen waarvan wij verwachten dat het van de supervisie in andere opleidingscontexten verschilt, gaan wij in dit artikel bijvoorbeeld niet in op meer algemene thema's in supervisie en meer algemene supervisievaardigheden, zoals het leren reflecteren of het ontwikkelen van zelfsturing. In plaats daarvan leggen wij nadruk op de levensbeschouwelijke diversiteit en gaan er uitgebreid op in hoe deze diversiteit een eigen kleur geeft aan de supervisie. Ook bij de bespreking van levensbeschouwelijke vraagstukken beperken wij ons tot dit aspect.

Uiteraard is dit maar één van de vele aspecten die in de supervisiebijeenkomsten een rol spelen en dat deze ene er zo wordt uitgelicht vertekent dan ook wel een beetje. Zonder te streven naar volledigheid, gaan wij vervolgens in op enkele andere thema's die wij regelmatig tegenkomen en waarover wij – weer zonder naar volledigheid te streven – aan de hand van een paar in onze ogen kenmerkende voorbeelden vertellen. Hierbij leggen wij af en toe ook persoonlijke accenten.

< *Interieur Pauluskerk, Rotterdam*

In onze supervisie nemen wij het uitgangspunt in concrete situaties, graag klein en concreet in één bepaald moment. Het blijft mooi om te zien hoe doorgaans de grote levensthema's van mensen in zo'n kleine situatie aan de orde zijn. Verder spreekt ons de verruiming aan, die De Ronde aanbrengt aan de korte doelstelling van supervisie: te leren aan werkervaringen. De doelstelling van supervisie is, zegt De Ronde, 'op persoonsniveau te leren van ervaringen die je raken in de beroepsuitoefening' (De Ronde 2020, 33), waarmee hij ruimte maakt om ook andere levenssituaties in de reflectie mee te kunnen nemen zonder daarmee de gerichtheid op de werkuitoefening los te laten.

Als het gaat om de setting waarbinnen de supervisie wordt gegeven, speelt ook een rol dat de supervisie sinds vorig jaar niet meer door een grotere groep van voornamelijk buitensupervisors wordt gegeven, maar dat wij het met kleine aanstellingen met z'n tweeën doen. Deze – heel prettige – samenwerking biedt ons de gelegenheid tot intensieve onderlinge uitwisseling en afstemming. Daarnaast maken wij deel uit van de vakgroep Spiritual Care – waarbij de supervisie wel haar ietwat aparte plaats in het curriculum behoudt.

Interlevensbeschouwelijke competentie

Voordat wij erop ingaan hoe levensbeschouwelijke diversiteit kleur geeft aan de supervisie aan de VU, willen wij iets laten zien van de context van de supervisie in het geheel van het curriculum door kort het begrip 'interlevensbeschouwelijke competentie' te bespreken dat in de masterspecialisatie Spiritual Care een belangrijke rol speelt.

In onze huidige samenleving zijn zingeving en levensbeschouwing uiterst veelkleurig.

Geen enkele levensbeschouwelijke keuze is meer vanzelfsprekend en het gebied van zingeving en levensbeschouwing vormt voor veel mensen een onbekend terrein. Voor geestelijk verzorgers, die zich door hun deskundigheid op het gebied van levensbeschouwing en zingeving onderscheiden van andere zorgverleners, vraagt dit een levensbeschouwelijke 'meertaligheid' en het vermogen om af te stemmen op levensbeschouwelijke 'ongetletterdheid' (Alma 2022, 3).

Hans Alma stelt: 'In de huidige maatschappelijke context is het niet langer mogelijk om over levensbeschouwelijke competentie te beschikken zonder interlevensbeschouwelijk te kunnen werken' (Alma 2022, 2). Studenten oefenen zich in de masterspecialisatie in interlevensbeschouwelijke reflectie. Hierbij staan de begrippen 'levensverkenning', 'verbeelding' en 'hermeneutisch experimenteren' centraal. Het fundament onder de masterspecialisatie Spiritual Care is een hermeneutische benadering (Alma 2022, 4-6).

Levensbeschouwelijke diversiteit

Studenten geven aan dat supervisie hét moment is waarin het *interfaith* karakter van de opleiding het meest tot uiting komt. Dat maakt supervisie tot oefenplaats voor interlevensbeschouwelijke geestelijke verzorging: soms confronterend en ongemakkelijk, soms helend, soms verrassend, maar altijd voedend. De gretigheid waarmee de studenten over en weer benieuwd zijn naar elkaars ervaringen, kennis en visie en de dankbaarheid over wat de ander wil delen (en over wat zijzelf ontdekken in het delen van hun eigen spiritualiteit) zijn heel mooi om mee te maken.

Als wij het hebben over het omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit, dan gaat het over het ontwikkelen van de dialogische competentie, zowel in de supervisiegroep zelf als ook in de stageorganisatie en in de samenleving als geheel. Het mooie van diverse supervisiegroepen is dat de studenten met elkaar en aan elkaar ervaren en oefenen wat zij in hun werk als geestelijk verzorger ook tegen zullen komen.

Voor ons supervisors is het mogelijk om parallelprocessen te benutten. Uiteraard vormt levensbeschouwing hierbij slechts één van de vele factoren waarop mensen op elkaar kunnen lijken of van elkaar kunnen verschillen. Als supervisor kun je hier ook mee spelen. Welke van de vele facetten van onze identiteit wordt benadrukt en welke niet? En wat doet dat? Een voorbeeld vormt een supervisiegroepje waarin 'moeder-zijn' in de wederzijdse herkenning een veel belangrijker rol speelde dan bijvoorbeeld religieuze of culturele overeenkomsten of verschillen. En uiteraard sta je als supervisor zelf niet buiten dit leren. Wat er in de groepen gebeurt is ook voor ons supervisors een rijk en leerzaam proces.

Een van de manieren waarop levensbeschouwelijke diversiteit in de supervisie aan de VU regelmatig aan de orde komt, zijn de vragen van supervisanten die zelf niet geworteld zijn in een traditie. In haar reflectie op de eerste supervisiebijeenkomst schreef een supervisante:

'De bijeenkomst deed mij echter ook voelen als een vreemde eend in de bijt. (...) In tegenstelling tot mijn medestudenten heb ik geen eenduidige levensbeschouwelijke achtergrond. Ik heb zeker mijn inspiratiebronnen en ideeën over zingeving en transcendentie, deze zijn echter wel een seculiere bricolage. (...) Dat maakt mij soms onzeker

of ik dan wel iets te bieden heb als geestelijk verzorger. Terwijl ik ook juist denk van wel, maar ik zou het bijvoorbeeld moeilijk vinden om over God te praten, of om Bijbelteksten te lezen, of om samen te bidden.'

Naar aanleiding van dit verslag volgde een gesprek waarin het beeld 'wortels en vleugels' een rol speelt. Deze studente had in levensbeschouwelijk opzicht haar vleugels uitgestrekt en veel verkend. Zij ervoer nu echter een gebrek aan wortels. De andere, nadrukkelijk in een traditie gewortelde supervisanten gaven toen aan zelf in hun eigen religieuze socialisatie juist de vleugels ook wel wat gemist te hebben. In haar eindverslag pakt deze supervisante het beeld weer op. Het is opvallend dat zij nu ook de wortels op zichzelf betreft. Juist in het gesprek met anderen en in het beter leren kennen van de christelijke traditie – iets waaraan zij voor zichzelf heeft gewerkt gedurende deze master – is zij zich bewust geworden van haar eigen wortels.

'Tijdens mijn stage ben ik erachter gekomen dat ik wel degelijk wat te bieden heb, ben ik zelfverzekerder geworden en heb ik de waarde gezien van mijn 'vleugels', het vele ontdekken en onderzoeken wat ik heb gedaan, en mijn brede 'wortels'. Deze zijn breed omdat ik mij heb laten voeden en inspireren door veel verschillende levensbeschouwingen. (...) Door mijn vleugels en wortels kan ik tevens ook gemakkelijk contact maken en dieper in verbinding treden met veel verschillende mensen met zeer diverse achtergronden, zowel levensbeschouwelijk als cultureel. Dit ben ik gaan inzien tijdens mijn stage, gaan waarderen en koesteren en zie ik nu als een waardevolle kwaliteit als geestelijk verzorger.'

Supervisanten ondersteunen elkaar ook in het werken aan hun eigen beeldvorming van andere levensbeschouwelijke tradities. Daarnaast kunnen zij elkaar helpen zich tot andere tradities te verhouden. Zoals de supervisante met een christelijke achtergrond die door een patiënt werd gevraagd uit de Koran voor te lezen. In de supervisie heeft zij niet alleen verkend hoe zij zich vanuit haar eigen spiritualiteit tot deze vraag wil verhouden, maar kon zij ook, samen met een supervisant die ook imam is, verkennen wat hier vanuit de islamitische traditie mogelijkheden en grenzen zijn. Verder komt de vraag nogal eens naar voren of en zo ja, hoe, je kunt bidden met een patiënt als je zelf niet in een God gelooft of een andere geloofstaal spreekt dan je gesprekspartner. Iets soortgelijks geldt voor het verzorgen van vieringen.

'Hoe kan ik zelf een viering verzorgen waarin ik recht doe aan mijn eigen spiritualiteit en trouw ben aan mijzelf en tegelijk aansluit bij de behoeften van de cliënten en hun achtergrond?'

De diversiteit van de groepen werkt niet vanzelf altijd verrijkend. Zo is bijvoorbeeld veiligheid niet vanzelfsprekend.

'Tijdens supervisie heb ik veel geleerd over mijzelf, de ander en mijn stage. In het begin was het wel even aftasten met supervisie. 'In hoeverre mag ik verschijnen?', was een vraag die in het begin even door mijn hoofd schoot. Door het hebben van meerdere identiteiten ben ik daar heel gevoelig voor. (...) Uiteindelijk ervaaarde ik genoeg veiligheid en openheid waarbij iedereen verscheen. Soms ervaaarde ik herkenning. Maar soms ook helemaal niet. Zoals de behoefte om te discussiëren over verschillende geloofsovertuigingen.'

Met name Froukien let er vanuit haar expertise op dat er in de supervisie ruimte is voor ervaringen van vooroordelen, discriminatie en racisme en zij werkt aan cultuursensitiviteit. Soms geeft een voorval op de stageplaats aanleiding om de eigen vooroordelen of die van anderen te onderzoeken.

'De bewoners praatten op zo'n negatieve manier over de Surinaamse-Nederlandse schoonmaakster. Dat kon ik niet laten gaan; dat gaat in tegen waar ik voor sta. Maar ik voelde mij overvallen, als nieuweling hier, en wist niet goed wat ik moest zeggen.'

Ook worden stagiairs met een migratie-achtergrond soms onheus bejegend. Een studente met hoofddoek vertelde dat sommige cliënten in eerste instantie absoluut niet met haar wilden praten. Toen ze haar eenmaal leerden kennen, draaiden ze bij. Sommigen merken op dat de instelling waar ze stage lopen, of soms zelfs hun collega-geestelijk verzorgers, weinig of geen aandacht hebben voor culturele of religieuze gebruiken, gevoeligheden of verschillen. Anderen prijzen juist de cultuursensitiviteit van hun stagementor of de instelling. Zo noemen sommigen als positief voorbeeld vieringen waarin cliënten van verschillende achtergronden zich welkom en gezien voelen.

Bij een aantal moslimstudenten komen in supervisie hun eigen verhalen over discriminatie in hun jeugd naar boven. Voor enkelen is het voor het eerst dat ze met niet-moslims deze verhalen delen. Indringende gesprekken over uitsluiting, pesten, eigen maatschappelijke positie en verantwoordelijkheid rondom deze thema's van zowel witte supervisanten als moslimstudenten zijn het gevolg.

'Ik ben mij als witte, westerse vrouw zeer bewust van mijn bevoorrechte positie. Ik denk dat wij als geestelijk verzorgers een belangrijke rol hebben in het bijdragen aan een liefdevollere samenleving.'

'Als moslim geestelijk verzorger wil ik bijdragen niet alleen aan ontwikkelingen in mijn eigen moslimgemeenschap, maar juist ook aan de algemene geestelijke verzorging in mijn instelling.'

Beroepsidentiteit en visie

Aan het begin van de stage concentreren de studenten zich vooral op de uitvoering van het werk van geestelijk verzorger in de heel diverse contexten waarin zij stage lopen. Onder meer de vraag hoe je in een gesprek tot verdieping kunt komen is een terugkerend thema. In de supervisie kunnen zij dan, refererend aan het 'rituele bad' van Job Smit, verzuchten dat zij 'alweer dat bad niet zijn in geweest' (Smit 2015, 297vv; Smit & Smeets 2018).

In deze fase oriënteren zij zich met name aan hun stagementor. Hun visie op wat geestelijke verzorging is, is vaak nog niet uitgekristalliseerd. In hun eerste omschrijvingen komt nogal eens het werkwoord 'helpen' voor, al is dan vaak nog niet (helemaal) duidelijk waaruit dat helpen bestaat. Een expliciete verkenning van wat ze met 'helpen' bedoelen is vaak zinvol. Anderen komen juist met een duidelijke visie, bijvoorbeeld doordat ze in een eerder beroep het werk van geestelijk verzorger leerden kennen, of in een eerder beroep stuitten op levens- en zinragen, waarvoor ze in hun beroep als bijvoorbeeld medicus, verplegende, coach of docent niet voldoende tijd en ruimte hadden. Er zijn ook studenten die bijvoorbeeld

door kennismaking met yoga, 'nieuwe spiritualiteit' of andere religieuze stromingen zich verder in het levensbeschouwelijke domein willen verdiepen. Ook zijn er studenten die na een eerdere studie (religiestudies, theologie, imam-opleiding) de master *Spiritual Care* volgen om zo meer toegerust in de praktijk te kunnen werken.

Vaak wordt gaandeweg de stage de visie op geestelijke verzorging gerelateerd aan de context waarin de studenten werken of aan de traditie waarmee ze zich verbonden voelen. In de context van een inloophuis of in het werk met mensen met dementie ziet de supervisant dan bijvoorbeeld het 'er zijn' voor en met de cliënten vanuit de presentietheorie als passend, met de geestelijk verzorger in de rol van 'medemens', 'luisteraar' of 'gesprekspartner'. In een andere context, bijvoorbeeld de gevangenis, moeten supervisanten zich zien te verhouden tot de heel verschillende beelden en verwachtingen die aan hen worden gesteld (vgl. Halbertsma 2007, 110vv). Zijn zij eerder imam (vanuit een kerygmatische visie en met beelden als 'gids' of 'voorganger') of geestelijk verzorger? En wat zijn daarvoor dan passende beelden?

Bij de supervisanten aan deze opleiding overheerst de hermeneutische en narratieve insteek: met aandacht luisteren naar 'het verhaal' van de gesprekspartner, proberen te komen tot verdieping en verbinding o.a. door de bronnen ('verhalen') van de gesprekspartner te verkennen en eventueel andere of eigen bronnen aan te dragen (Alma 2022, 4; Ganzevoort & Visser 2007). Gaandeweg ontdekken de studenten hun eigen voorkeuren en komen meer tot een eigen visie. Zij putten uit een pluraliteit aan beelden en modellen, zoals

bijvoorbeeld de in de beroepsstandaard VGVZ genoemde rollen, en ervaren welke bij hen als persoon, hun context en visie past. Hierbij speelt niet alleen hun academische en theoretische kijk een rol.

'Ik had grote twijfels of ik wel moest kiezen voor het vak van geestelijk verzorger. Mijn angst was onder meer dat ik het niet uit zou houden om te werken in een situatie van tekortschietende zorg. (...) De presentiebenedering stimuleert mij mijn gevoelens van ongemak en machteloosheid onder ogen te zien, biedt een weg om het uit te houden in een situatie die niet (door mij) oplosbaar is, en leidt tegelijkertijd tot een betekenisvolle bijdrage die bedding of zaad kan zijn van waaruit meer kan gaan groeien, in vertrouwen op de Heilige Geest. Ik omarm de presentiebenedering daarom als een belangrijk onderdeel van mijn professionele identiteit.'

'Als *interfaith* geestelijk verzorger die zelf queer is, typeert het denken buiten de norm, het aanmoedigen van diversiteit in levensverhalen en het luisteren zonder vooroordelen mij. Kortom, tijdens supervisie (en daarbuiten) heb ik geleerd om mijn missie/professie als geestelijk verzorger op het spoor te komen. Dit geeft mij sturing aan wie ik binnen een organisatie wil zijn en hoe ik wil handelen als geestelijk verzorger.'

'Ik heb echt een omschakeling moeten maken van mijn oude vak, waarin ik oplossingsgerichte adviezen moest geven, naar mijn rol als geestelijk verzorger. Ik heb moeten leren om op mijn handen te zitten en rustig te verkennen wat bij de ander leeft. Ik ben soms verbaasd over wat er dan naar boven komt.'

Een supervisor gebruikt het beeld van de geestelijke verzorging als dans:

'Als *interfaith* geestelijk verzorger beheers je, als het goed is, een bepaald repertoire en cultureel reservoir, handelingen en symboliek, maar kan je ook inspelen op andere omstandigheden. Het beroep valt te interpreteren als een kunstvorm: een kunstvorm waarvoor je een bepaalde aangeboren en verworven geschiktheid moet hebben, wellicht zelfs een roeping, maar waarbij tegelijkertijd ook sprake is van een ambacht dat te leren is. (...) Als kunstvorm vertoont het overeenkomsten met dans. Een danser moet zichzelf in conditie houden, en kan alleen blijven geven, door ook bevriend te zijn met zijn/haar eigen ziel. De verbinding van de eigen ziel met de Andere wereld, of meer aardse levensbeschouwelijke bronnen, zorgt dat er genoeg energie voor dit liefdewerk blijft stromen.'

Psychosociale vraagstukken

Een thema dat geregeld naar voren komt als het gaat om psychosociale vragen, is eenzaamheid van de gesprekspartner. Supervisanten worstelen nogal eens met de vraag wat zij kunnen doen om die eenzaamheid te verlichten en waar hun grenzen daarin liggen. Ook de maatschappelijke vragen die samenhangen met eenzaamheid komen aan bod.

'Ik zou wel twee keer per week bij deze mevrouw willen langsgaan, maar ik weet niet of dat nu tot mijn taak hoort. Ze heeft helemaal geen familie meer, en het zorgpersoneel lijkt ook geen tijd te hebben.'

Een ander voorbeeld van omgaan met psychosociale vragen is de vraag naar de grens tussen rouw en depressie – in een maatschappij die soms weinig ruimte en tijd biedt om te rouwen en in een religieuze context waarin acceptatie sterk wordt benadrukt. In het gesprek dat volgde kwamen wij uit op 'loyaliteit' en op de vraag hoe de supervisante de gesprekspartner zou kunnen ondersteunen om zich op zo'n manier weer aan het leven te verbinden dat dit niet zou voelen als disloyaliteit aan de overledene. Omdat de supervisante het gevoel had na een aantal intensieve en goede ontmoetingen via gesprekken niet echt meer verder te komen en zich afvroeg wat haar gesprekspartner nu zou kunnen helpen, verzonnen wij allemaal ter plekke een ritueel dat de gesprekspartner van deze supervisante zou kunnen ondersteunen om te komen tot een nieuwe vorm van verbondenheid met de overledene en om zich opnieuw aan het leven toe te vertrouwen.

Een derde voorbeeld betreft een inbreng waarin een gesprekspartner worstelt met schuld die zij ervaart. Deze vrouw voelt zich niet geholpen met de reacties uit haar omgeving dat zij zich niet schuldig hoeft te voelen. En de supervisante voelt dat goed aan. In de supervisie spraken wij aan de hand van de onderscheiding van Martin Buber over het verschil tussen schuld en schuldgevoelens en over het omgaan met 'ontische schuld' (Buber 1992).

Het zijn voorbeelden die misschien laten zien dat wij het belangrijk vinden om supervisanten te stimuleren bij psychosociale problematiek ook de bredere context in het oog te houden en om ook met een maatschappelijke en relationeel-ethische blik te kijken.

Omgaan met grenzen

Wij stellen beiden het thema 'grenzen' en 'het omgaan met afstand en nabijheid' aan de orde in de supervisie, al dan niet naar aanleiding van ingebracht materiaal. Christiane heeft er in haar groepen een aparte thematische bijeenkomst aan gewijd, waarbij inbreng die raakt aan grenzen het uitgangspunt vormt. Meer dan in gewone supervisiebijeenkomsten nam ook informatieoverdracht in deze bijeenkomsten een vrij grote plaats in.

Het uitgangspunt van dit gesprek over grenzen vormt de asymmetrische machtsverhouding en de professionele verantwoordelijkheid van de geestelijk verzorger voor de veiligheid van de relatie. Een toen gebruikt beeld is dat van de evenwichtsbalk waarop geestelijk verzorgers bij alles wat zij doen balanceren tussen afstand en nabijheid. Vaak zonder het zelf door te hebben. Vaak zonder dat het een probleem hoeft te zijn. Maar soms wordt het lastig. De beroepscode van de VGVZ is bij dit balanceren een onmisbaar baken; de beroepscode geeft immers aan waar je echt uit de buurt moet blijven – maar hij vervangt het balanceren niet en ontslaat geestelijk verzorgers niet van de constante reflectie op hun handelen en van het constante monitoren van de relaties waarin zij staan.

Andere thema's zijn het herkennen van overdracht en tegenoverdracht in de relatie, het omgaan met zelfonthulling en het onder ogen zien van de eigen behoeftigheid. Als we het hebben over professionaliteit, dan denken wij in het huidige culturele klimaat snel aan professionele afstand. Interessanter is misschien de vraag hoe je juist op een professionele manier nabij kunt zijn.

Met name Froukien werkt als het gaat om grenzen graag met een fysieke oefening met een cirkel van touw. Supervisanten kunnen zo ervaren wat grensoverschrijdingen (het ongeenod je cirkel instappen door een ander) met hen doen en hoe zij zich erin kunnen oefenen op deze grensoverschrijdingen te reageren. En supervisanten worden zich ervan bewust hoe zij eigenlijk zelf de cirkel van anderen binnenstappen, bijvoorbeeld tijdens het bezoek aan een zieke.

Christiane werkt ook graag met een aan het contextuele denken ontleende beeld van een web: welke plaats neem je in in het relationele web van de ander? Houd je daarmee een plaats bezet die aan een ander toebehoort? Misschien aan iemand die nog kan komen? En welke plaats laat je de ander innemen in je eigen netwerk? Hoort die ander wel op die plaats (vgl. H. Meulink-Korf & Rhijn 2002, 208-211)?

Zelfzorg

Aan het thema 'grenzen' verwant is het thema 'zelfzorg'. Het speelt in veel supervisiebijeenkomsten een grote rol en studenten zijn er doorgaans heel bewust mee bezig.

'Ik ben mij bewust hoe kwetsbaar de doelgroep is waarmee ik werk en dat ik de ervaringen die ik meemaak een plek moet geven om zelf goed te blijven functioneren. Zelfzorg is voor mij een groter punt geworden.'

Enkele voorbeelden die in supervisie aan de orde kwamen. Een supervisante ontdekte door het gesprek in supervisie voor zichzelf dat ook een op het oog 'ongecomplieerde' en positieve situatie om verwerkingstijd kan vragen, omdat zij er zelf door geraakt is. Een andere

supervisante worstelde ermee gezonde manieren van verwerking die zij voor zichzelf had ontdekt vast te houden in situaties van veel leed en onrechtvaardigheid en hoge werkdruk. Zij schrijft over de handelingsmogelijkheden die zij heeft ontdekt:

'Bijvoorbeeld door tijdens een moeilijk gesprek goed bij mijn ademhaling te blijven en achteraf even een stukje langs het water te lopen om bij mezelf te komen en het los te laten. Dit is voor mij essentieel, aangezien je als geestelijk verzorger soms zo dichtbij iemand anders mag komen, en diens belevingswereld en gevoelens soms 'mee-ervaart'. Terugkeren bij mezelf in de wereld in het hier en nu is dan de beste manier om voor mezelf te zorgen en om te gaan met lijden en de veelheid van wereld.'

Beeldende, creatieve en lichaamsgerichte vormen

Wij werken allebei graag met beeldende, creatieve en lichaamsgerichte vormen. Wij hebben de indruk dat zeker mensen die wel gewend zijn te reflecteren, maar die ook 'heel erg in hun hoofd zitten', er veel baat bij kunnen hebben als zij worden uitgenodigd om dat relationele hoofd 'wat te omzeilen' en om verbinding te zoeken met hun lijf en met hun gevoel.

'Enkele supervisiesessies hebben me enorm geholpen bij *mijn gevoelens laten spreken in plaats van mijn ratio*. Ik merkte dat ik door creatieve werkvormen veel meer kan leren over mijn ervaringen. De sessie waarin ik stenen uitkoos om een gegeven situatie en een gewenste situatie te verbeelden had een krachtig effect. Ook het letterlijk stappen zetten op A4'tjes met aspecten van mijn casus deed heel goed om het

leerproces erover verder te brengen. Heel gaaf om te merken dat lijfelijke positie kiezen voor mij heel goed werkt. Ik heb gekozen om creatieve werkvormen bewust toe te voegen aan mijn leerproces zodat mijn gevoelens gemakkelijker naar boven komen.'

Enkele aandachtspunten

Welke aandachtspunten zien wij voor de toekomst van de werkpraktijk en voor het opleidingsveld van geestelijke verzorging? Wij denken aan een aantal thema's die wij hier alleen kort noemen.

Een eerste thema raakt aan het omgaan met diversiteit. Als je in supervisie echt ruimte wilt maken voor diversiteit, in hoeverre doet dan de wijze waarop een bepaalde vorm van reflectie toch behoorlijk tot norm is verheven, werkelijk recht aan verschillen? Een tweede thema vormt de grote context van de ontwikkelingen, onder meer rond de bekostiging, op het veld van de geestelijke verzorging en de vraag wat dat voor het vak betekent.

Hieraan rakend denken wij aan de maatschappelijke of maatschappijkritische rol van geestelijk verzorgers. Eveneens hieraan rakend valt het ons op dat studenten in toenemende mate eraan denken eigen bedrijven te beginnen om als ondernemer hun diensten aan te bieden op de markt van geestelijke verzorging. En ten slotte het is mooi om te zien hoe bevlogen en bewogen en getalenteerde mensen met veel bagage kiezen voor dit bijzondere beroep. <

Noot

¹ Zie in dit verband ook het onderscheid dat Quartier maakt tussen het voorgaan in een ritueel en het begeleiden van een ritueel (Quartier 2021, 133vv).

Literatuur

- Alma, H. (2022). Interlevensbeschouwelijke reflectie in de opleiding tot geestelijk verzorger. In: K. de Groot en A. Vandenhoeek (eds.). *Van alle markten thuis? Levensbeschouwelijke diversiteit in de zorg voor zin*. Tilburg: KSGV.
- Buber, M. (1992). Schuld en schuldgevoelens. In: T. de Bruin (ed.), *Adam waar ben je? De betekenis van het mensbeeld in de joodse traditie en in de psychotherapie*. Amsterdam: B. Folkertsma Stichting voor Talmudica.
- Ganzevoort, R. & Visser, J. (2007). *Zorg voor het verhaal*. Zoetermeer: Meinema.
- Halbertsma, L. (2007). Werken met rollen in collegiale coaching. In: T. Dijkstra, *Coachen als tweede beroep*. Zaltbommel: Thema.
- Meulink-Korf, H., & Rhijn, A. van (2002). *De onvermoede derde: Inleiding in het contextueel pastoraat*. Zoetermeer: Meinema.
- Quartier, T. (2021). Rituele spiritualiteit in de geestelijke verzorging. Dimensies, repertoires, rollen. In: S. Körver, E. Olsman, S. Rosie (eds.), *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers* (pp. 124-134). Utrecht: Eburon.
- Ronde, M. de (2020). Supervisie in de virtuele ruimte: Omgangsvormen voor supervisorisch leren in een gekke wereld. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 9 (4), 32-36.
- Smit, J. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Utrecht: Eburon.
- Smit, J. & Smeets, W. (2018). De basismethodiek van geestelijke verzorging op handelingsniveau. *Psyche & Gelooft*, 29(2), 86-95.

Christiane (dr. C.) van den Berg-Seiffert rondde in 2020 aan de Hogeschool Inholland in Amsterdam de opleiding tot supervisor af, gevolgd door de specialisatie tot pastoraal supervisor bij de Raad voor Klinische Pastorale Vorming en Pastorale Supervisie in Nederland. Zij geeft sinds een jaar supervisie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij heeft promotieonderzoek gedaan naar seksuele grensoverschrijding in pastorale relaties, werkte tien jaar als pastor in de oecumenische Ekklesia Leiden en is vanaf september justitiepredikante/geestelijk verzorger in een justitiële inrichting. | cvdberg@csweb.nl

Froukien (drs. F.) Smit heeft haar supervisorenopleiding aan de Hogeschool Windesheim gevolgd. Zij geeft sinds 2011 opleidings supervisie en werkt sinds najaar 2020 als supervisor aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij heeft ruime en gevarieerde praktijkervaring opgedaan met *interfaith* geestelijke verzorging, als predikant voor interreligieuze dialoog in Londen en als studentenpastor in Nijmegen met speciale aandacht voor interlevensbeschouwelijke en interculturele diversiteit. Ook werkte zij als pastor/diaconaal werker in verschillende arme stadswijken, waar presentie een belangrijke rol speelde. | supervisiefsmit@hotmail.com

Jeannette Koks

*Mijn leven is de moeite waard:
verpleeghuisbewoners met dementie vertellen*
Een onderzoek naar wat het leven de moeite waard maakt voor bewoners met matig gevorderde dementie

Datum

4 april 2022

Universiteit

Masterscriptie Theologie en
Religiewetenschappen
Opleiding Geestelijke Verzorging
Radboud Universiteit Nijmegen

Begeleiders

Prof.dr. Debby Gerritsen
Prof.dr. Hans Schilderman
Dr. Ria van den Brandt

'Mijn leven is de moeite waard'

In haar masterscriptie Geestelijke Verzorging aan de Radboud Universiteit Nijmegen onderzocht Jeannette Koks bij verpleeghuisbewoners met matig gevorderde dementie wat voor hen het leven de moeite waard maakt.

Onderzoek naar het welbevinden van verpleeghuisbewoners toont een wisselend beeld. Zo vond een derde van de bewoners in het onderzoek van Van Campen & Verbeek-Oudijk (2017) het moeilijk om in hun dagelijks bestaan nog veel betekenis te vinden. Toch gaf een meerderheid van de zorgafhankelijke ouderen aan gelukkig te zijn.

Over wat welbevinden voor verpleeghuisbewoners met dementie precies betekent is nog maar weinig bekend (Gerritsen 2020). Dit welbevinden blijkt gunstig te beïnvloeden door het aanbieden van op de persoon afgestemde

dag-invulling die de bewoner als zinvol ervaart (Smit 2018). Ook de door bewoners ervaren kwaliteit van zorg draagt bij aan de ervaren kwaliteit van leven, maar dit verklaart zeker niet alles (Van Campen & Verbeek-Oudijk 2017). Wat is het dan waaraan de bewoners met dementie zin beleven, wat zijn voor hen de dingen die er echt toe doen, wat maakt voor hen – ondanks ervaren achteruitgang, opeenstapeling van verlieservaringen en afhankelijkheid van intensieve zorg – het leven de moeite waard?

Betere bekendheid met bronnen van zinbeleving van bewoners met dementie geeft de verpleeghuiszorg mogelijk handvatten bij het bieden van zinvolle daginvulling aan bewoners. Van der Wal (2018) onderzocht zinbelevingsbronnen bij bewoners met dementie in focusgroepen. Maar belicht dat voldoende het verhaal van de individuele bewoner?

Daarom was de doelstelling van mijn scriptie-onderzoek: meer inzicht krijgen in wat voor een verpleeghuisbewoner met matig gevorderde dementie volgens hem of haar zélf het leven de moeite waard maakt. En komt datgene wat de bewoner zélf benoemt als waardevol overeen met wat een naaste en zijn activiteitenbegeleider als waardevol voor de bewoner beschouwen? Daarnaast onderzocht ik of de voor de bewoner benoemde betekenisvolle zaken herkenbaar naar voren komen in de individuele zorgleefplannen.

Kwalitatief empirisch onderzoek naar bronnen van zinbeleving bij bewoners met dementie sluit goed aan bij de actuele richtinggevende beleidsthema's 'zinvolle tijdsbesteding' en 'uniek zijn' uit het Kwaliteitskader Verpleeghuiszorg (Zorginstituut 2017).

Methodie van onderzoek

Dit scriptieonderzoek omvatte drie casussen met elk drie respondenten: een bewoner, naaste en activiteitenbegeleider. De bewoners werden geworven in een Nijmeegs verpleeghuis en geselecteerd op grond van een aantal criteria, zoals: dementie (Alzheimer) in een matig gevorderde fase; geen sprake van andere stoornissen; de bewoner is nog in staat om zinvol te communiceren over zijn beleving in het hier en nu. Drie vrouwen tussen 86 en 88 jaar, één van hun naasten en hun activiteitenbegeleider werden zo geselecteerd.

In totaal nam ik negen semigestructureerde interviews af, startend met de vraag: 'Wat maakt voor u (uw naaste/de bewoner), op dit moment, voor u (haar) het leven de moeite waard?' Door goed door te vragen werden de respondenten aangemoedigd zoveel mogelijk te vertellen in een interview van maximaal 45 minuten.

Na transcriptie vond er een kwalitatieve inhoudsanalyse plaats met als doel eventueel aanwezige waarde-thema's – zaken die het leven de moeite waard maken – 'bloot' te leggen. Uitspraken van geïnterviewden werden gecodeerd en gecategoriseerd met behulp van het programma Atlas-ti. Het analyseren gebeurde eerst op het niveau van een casus, waarbij uit de gecodeerde uitspraken van bewoner, naaste en activiteitenbegeleider waarde-thema's werden geconstrueerd. In een volgende stap werden de waarde-thema's uit de drie casussen gerangschikt naar gemeenschappelijke zinbelevingsthema's op overstijgend niveau.

Ten slotte zijn de zorgleefplannen van de drie bewoners geanalyseerd op waarde-thema's. De waarde-thema's die hierin naar voren kwamen vergeleek ik met de eerder gecreëerde zinbelevingsthema's uit de drie casussen.

Resultaten en conclusies

Het onderzoek liet zien dat er nog behoorlijk véél is dat het leven voor deze drie bewoners met matig gevorderde dementie de moeite waard maakt. Ook bleken zij in redelijke mate in staat om zelf te vertellen over wat er voor hen in deze fase er nog echt toe doet, al verschilden ze in het vermogen te reflecteren op het hier en nu. Onderling stemden bewoner, naaste en activiteitenbegeleider behoorlijk goed overeen in waarde-thema's die zij naar voren brachten. De benoemde waarde-thema's voor de drie casussen verschilden wat, maar gemeenschappelijke thema's hadden de overhand. Overkoepelend konden elf inhoudelijk te onderscheiden zinbelevingsthema's worden geconstrueerd.

Drie zinbelevingsthema's op sociaal-(zorg-)relationeel gebied:

1. *contact/band familie*
2. *contact met/van betekenis voor ander*
3. *zorg/aandacht ervaren*

Bij vier zinbelevingsthema's speelt continuïteit voor de bewoner een belangrijke rol in wat het leven de moeite waard maakt:

4. *geliefde activiteiten*
5. *vertrouwde bezigheden/rol*
6. *wie ze was en is erkennen/uitdrukken*
7. *vertellen/denken over vroeger*

De toevoeging 'geliefde' bij 'geliefde activiteiten' en 'vertrouwde' bij 'vertrouwde bezigheden/rol' is belangrijk: uit de uitspraken van geïnterviewden bleek dat het niet gaat om zomaar een activiteit of zomaar iets omhanden hebben. De soort activiteit is wezenlijk: het gaat om door de bewoner geliefde activitei-

ten, uniek voor deze bewoner, om vertrouwde bezigheden die zij in haar leven lange tijd heeft gedaan en die deel zijn gaan uitmaken van haar identiteit. De genoemde activiteiten – kleuren in een speciaal kleurboek, 'aanrommelend in de keuken', 'de kas vegen net als vroeger thuis in de tuinderij' – laten duidelijk zien dat de zinbelevingsthema's, hoewel ze op overkoepelend niveau voor bewoners overeenkomen, op individueel niveau uniek en heel persoonlijk worden ingevuld.

8. *zich gezond/vitaal voelen*

Dit blijkt van waarde voor de bewoners, omdat ze door die gezondheid nog tot dingen in staat waren (bijv. zelf de tuin in gaan, 'het huishouden runnen').

9. *eigen regie*

Dit verwijst naar zowel zelfstandigheid als naar vrijheid in zijn en handelen.

10. *buiten zijn*

Dit wordt in de onderzoeksliteratuur bijna nooit genoemd, maar kwam voor deze bewoners sterk naar voren: contact met 'buiten' – het voelen van de zon en de wind, het zien van de lucht en levende natuur en het ervaren van buitenruimte – voegt een belangrijke waarde toe aan het leven in het verpleeghuis, blijkt uit dit onderzoek.

11. *positieve levensinstelling*

Deze term gaf ik aan het zinbelevingsthema dat onderliggende categorieën omvat als hoop, dankbaarheid, gevoel voor esthetiek, verlangen, godsvertrouwen en levensbeschouwing. Ze hebben met elkaar gemeenschappelijk dat ze verwijzen naar een vermogen of een innerlijke gesteldheid in de mens om het leven als goed, aangenaam, heilzaam of weldadig te ervaren.

'Positieve levensinstelling' werd benoemd voor alle drie bewoners in elk van de negen interviews en daarmee lijkt dit vermogen er zeker toe te doen als het gaat om de vraag wat voor bewoners in het verpleeghuis het leven de moeite waard maakt. Dit zinbelevingsthema valt bij uitstek onder het werkdomein van geestelijk verzorgers in ouderenzorginstellingen.

In de zorgleefplannen kwamen de meeste zinbelevingsthema's min of meer herkenbaar naar voren, maar 'buiten zijn', 'vertrouwde bezigheden/rol' en 'vertellen/denken over vroeger' ontbraken daarin. Het zinbelevingsthema 'positieve levensinstelling' bleek mager vertegenwoordigd.

Natuurlijk had dit onderzoek een aantal beperkingen, waarvan de belangrijkste: omdat de drie bewoners aan een aantal criteria moesten voldoen, zijn zij niet representatief voor verpleeghuisbewoners met matig gevorderde dementie in het algemeen. Daarnaast levert de gevolgde werkwijze – semi-open interviews – rijke data op, maar brengt het risico mee dat de data minder objectief of minder goed vergelijkbaar zijn. Dit risico geldt ook voor de data-analyse, omdat het coderen en categoriseren is gebeurd door slechts één onderzoeker.

De zinbelevingsthema's uit dit onderzoek bieden zorgmedewerkers in verpleeghuizen mogelijk alvast aanknopingspunten bij het (nog beter) vormgeven aan dag-invulling die het leven voor de bewoners de moeite waard maakt, ook in de fase van matig gevorderde dementie. Hopelijk bouwt aanvullend onderzoek hierop voort. <

Literatuur

- Campen, C. van, & Verbeek-Oudijk (2017). *Gelukkig in een verpleeghuis?* <http://dx.doi.org/10.48592/173>
- Gerritsen, D. (2020). *Ode aan kwetsbaarheid*. ukonnetwerk.nl/publicaties/oratie-debby-gerritsen
- Smit, D. (2018). *Seize the day! Activity involvement and well-being of people with dementia living in care homes* (Publication Number 9789462998551). [PhD Thesis VU Amsterdam.] Amsterdam.
- Wal, P. van der (2018). *Wat maakt het leven de moeite waard? Ouderen aan het woord die permanent van intensieve zorg afhankelijk zijn*. Zoetermeer: Boekencentrum..
- Zorginstituut (2017). *Kwaliteitskader Verpleeghuiszorg. Samen leren en verbeteren*. <https://www.zorginzicht.nl/binaries/content/assets/zorginzicht/kwaliteitsinstrumenten/kwaliteitskader-verpleeghuiszorg-2021.pdf>

Jeannette (drs. J.J.M.) Koks MA rondde de masteropleiding Geestelijke Verzorging aan de Radboud Universiteit Nijmegen cum laude af. In haar masterscriptie onderzocht zij bij verpleeghuisbewoners met matig gevorderde dementie wat voor hen het leven de moeite waard maakt.
| jeannette.koks02@gmail.com

Spiritueel moederschap als brug naar vertrouwen

Geestelijke begeleiding bij mensen met een beperking

Eerder heb ik in *Handelingen* laten zien dat mystagogie en moederschap met elkaar samenhangen (2018/1). Bij filosofische schrijvers krijgt deze samenhang vorm in de vroedvrouwenkunde (*maieutiek*), waarbij de symboliek van het moederschap toegeschreven wordt aan de leerling, die de eeuwige inzichten vanuit zijn ziel baart. Bij de christelijke schrijver Augustinus krijgt deze samenhang gestalte in het geestelijke moederschap oftewel het spiritueel moederschap. Daarbij wordt het symbolische moederschap toegeschreven aan de mystagoog die betrokken is in het proces van geestelijke begeleiding. Wat het spiritueel moederschap inhoudt laat ik zien aan de hand van een casus over de begeleiding van een vrouw, die ik Engelen noem. Voordat ik hierop inga, vertel ik eerst wat ik onder spiritueel moederschap versta.

Spiritueel moederschap

Spiritueel moederschap wijst op een moederlijke stijl van geestelijke begeleiding, die echter niet alleen voorbehouden is aan vrouwen. In de Bijbel vervult onder andere Paulus deze functie. Hij schiet in de rol van voedster die de gemeenteleden van Korinte nog met 'melk' moest voeden (1 Korintiërs 3, 2).

Het spiritueel moederschap sluit aan op mystagogie en heeft van oudsher te maken met vorming en opvoeding in het goddelijke mysterie. Opvoeding betekent letterlijk: door het verschaffen van voeding grootbrengen.

< Rembrandt van Rijn, 'Isaak en Rebekka' – bekend als 'Het Joodse bruidje' (detail), ca. 1665-1669

In de vroegchristelijke praktijk van mystagogie had voeding een meerwaarde, omdat voeding verwijst naar de verborgen aanwezigheid van Jezus Christus die het hart voedt. Deze voeding wordt verkregen in de omgang met de heilige verhalen en rituelen, die spirituele ervaring kunnen wekken. Daardoor kunnen wij in verbinding komen met het verlangen dat in het diepst van ons hart aanwezig is.

Deze voeding wordt geschonken in de geloofscommunicatie, die alles te maken heeft met de *communio* tussen God en mensen, maar niet samenvalt met de eucharistie. In deze *communio* zijn de geestelijk begeleider en de begeleide op dezelfde werkelijkheid betrokken: die van God. De geestelijk begeleider fungeert als representant, waarbij hij of

zij een traditie vertegenwoordigt van heilige verhalen en rituelen. Door samen te luisteren naar een heilig verhaal en een heilig ritueel te doen, kan er zich een bron ontsluiten, zowel

> Er is een derde betrokken, een verborgen Aanwezige, die in het onderlinge gesprek de ziel van beiden voedt.

voor de begeleide als de begeleider. Beiden zijn betrokken op deze bron, die zich aan ieder afzonderlijk kenbaar maakt.

In deze begeleiding is er dus een derde betrokken, een verborgen Aanwezige, die het 'dragende midden' vormt van het gesprek. Deze Aanwezige voedt in het onderlinge gesprek de ziel van beiden. Hoe dit voeden plaatsvindt in de praktijk, wordt zichtbaar in de begeleiding van Engeliën.

De geschiedenis van Engeliën

Engeliën is een oudere vrouw van 71 jaar met een licht verstandelijke beperking. Daarnaast heeft ze een psychiatrische aandoening en de laatste jaren is ze licht dementerend. Ze is afkomstig uit een gezin met vijf kinderen, waarin zij de middelste is. Haar jongste zus heet Thea. Met haar heeft Engeliën het langst thuis gewoond.

Toen Engeliën zeventien jaar oud was, werd ze voor het eerst opgenomen in een psychiatrische inrichting. Vervolgens werd zij vanwege angststoornissen en chronische psychose permanent geplaatst binnen een psychiatrische verblijfsafdeling. Daar heeft ze in een isoleercel gezeten, en dat was een traumatische ervaring voor haar. Sinds 2006 woont ze in de woonvoorziening voor mensen met een verstandelijke beperking.

Engeliën heb ik leren kennen in de maandelijks kerkdiensten. Zij zit altijd vooraan en bij het moment van de voorbeden draagt ze haar intenties aan, meestal voor haar overleden vader en moeder. Op een zeker moment kwam zij niet meer naar de kerkdiensten.

In die tijd werd ik benaderd door haar behandelaar, een orthopedagoog, die verbonden is aan de leefgroep waar zij woont. Hij geeft aan dat het niet goed met Engeliën gaat; de afgelopen maanden is ze depressief en psychotisch; ze wil niet meer naar de dagbesteding, ook niet meer naar de kerk. Dat is opmerkelijk, omdat het geloof altijd zo belangrijk is geweest voor haar. In moeilijke situaties viel ze daar op terug, omdat het haar vertrouwen gaf. De behandelaar spreekt zelfs over haar geloof als de rode draad in haar leven.

Nu is haar leven ontregeld; herinneringen van vroeger komen omhoog. Ze toont angst, heeft geen vertrouwen meer en wil dood, net zoals haar ouders. Zijn vragen zijn: hoe krijgen we haar weer in een ritme, nu de structuur in haar leven is weggevalen? Op welke wijze kan ik hier als geestelijk begeleider aan bijdragen? Hij doet dus een beroep op mijn referentiekader als geestelijk begeleider.

Na dit gesprek neem ik contact op met de begeleiders van de leefgroep waar Engeliën woont. Haar begeleiders spreken over een stem in haar hoofd, die zij koppelt aan haar jongste zus Thea. De stem van Thea is niet aardig voor haar, heeft een negatieve uitwerking op haar en zorgt voor onrust. Haar begeleiders vinden haar extreem angstig en gespannen. Hun vraag aan mij is of ik Engeliën weer in contact kan brengen met het geloof, dat haar vertrouwen geeft.

Kennismaking

Het eerste gesprek met Engeliën is aan de tafel in de huiskamer op de leefgroep, waar zij zich op dat moment alleen bevindt. Als ik bij haar ga zitten, begint ze te praten, achter elkaar door. Er is geen speld tussen te krijgen. Ze vertelt over de stem van haar zus Thea die haar 's nachts wakker houdt. Engeliën geeft aan dat haar oudste zus Janny zegt dat ze niet meer naar de kerk mag gaan. Janny is haar oudste zus met wie ze juist een goed contact heeft. Deze stemmen verwarren haar zo, dat ze letterlijk en figuurlijk geblokkeerd raakt. Haar angst vraagt om de nabijheid van een ander met wie ze haar angst kan delen. Daardoor kan er wellicht weer vertrouwen in haar groeien waardoor haar leven draaglijk wordt.

De kennismaking wordt voortgezet in haar eigen kamer. Daar vertelt Engeliën over de Maria-ikoon, die haar moeder nog voor haar geborduurd heeft. Maria is belangrijk voor haar. We hebben oude Marialiederen gezongen, die ze bijna allemaal uit haar hoofd kent.

Begeleidingsvraag en werkwijze

Na de gesprekken met de behandelaar, de begeleiders van Engeliën en met haarzelf, kom ik tot deze begeleidingsvraag: Hoe kan Engeliën weer gebracht worden in een voor haar vertrouwde heilige ruimte, waarin haar ziel gevoed wordt? Om haar te helpen daarmee in contact te komen, maak ik gebruik van rituele communicatie.

- We beginnen het gesprek met het aansteken van de kaars als een bijzonder moment. In deze rituele communicatie wordt het geheim van God, die betrokken is op een mensenleven, present gesteld. Dit licht schept ruimte voor ontmoeting. In dit licht krijgt ons samenzijn een andere dimensie in de dialoog met dit Geheim. Bij mensen met een verstandelijke beperking gebeurt dit heel concreet. Het gaat het erom dat een rituele handeling *gedaan* wordt. Het gaat om het gebeuren zelf.
- We lezen verhalen uit de *Kijkbijbel*, die geïllustreerd is met beelden. Ik kies hiervoor, omdat Bijbelverhalen symbolische verhalen zijn. Deze verhalen bemiddelen en verwijzen. Via deze verhalen kan Jezus Christus als de verborgen Aanwezige dichterbij komen en tot ons spreken. Deze dialoog kan Engeliën het gevoel geven zich gekend te weten. Zo ontstaat er contact, waardoor ze opengaat.
- We zingen liederen uit de katholieke traditie waarmee Engeliën vertrouwd is. Zingen is dubbel bidden, zoals Augustinus al zei. Door te zingen, wordt Engeliën bereikbaar. Het zingen beschouw ik ook als een vorm van rituele communicatie. Deze liederen brengen haar in contact met het verleden: met degenen met wie ze verbonden was zoals haar ouders, met het heden: met degenen met wie ze nu verbonden is, en met de toekomst die zich kan openen. Deze liederen hebben een meerwaarde, omdat ze verwijzen naar de liefde van God die betrokken is op mensen. Door samen liederen te

zingen kan Engelen tot zichzelf komen, verbondenheid ervaren met mij als geestelijk verzorger en met God die haar draagt.

In overleg met haar begeleiders spreken we af, dat ik wekelijkse gesprekken met haar ga voeren. Deze gesprekken vinden plaats op haar kamer, op een vaste dag en een vast tijdstip in de week. We koppelen onze observaties regelmatig naar elkaar terug: de begeleiders die Engelen dag en nacht meemaken op de leefgroep en ik vanuit de begeleidingsgesprekken, waarbij het vertrouwelijke karakter van deze gesprekken in acht wordt genomen.

De begeleidingsgesprekken

Engelen heeft aandacht voor de kaars, die ik aan het begin van het gesprek aansteek. Ik vraag of Jezus bij ons aanwezig wil zijn. Engelen geeft meteen aan dat Jezus voor haar de Heer is. Dat deze kaars voor haar enkel in de rituele context van ons gesprek functioneert, blijkt als ik deze kaars een keer laat staan op haar kamer. Daardoor raakt ze helemaal van slag. Als de kaars eenmaal is weggehaald, is het voor haar weer in orde. Daaruit komt naar voren dat de kaars functioneert binnen onze gesprekken en niet daar buiten. De kaars als teken van Gods aanwezigheid kent ook een begrenzing.

Engelen moet in eerste instantie wennen aan de verhalen uit de *Kijkbijbel*, omdat ze niet met de Bijbel in de thuissituatie is opgegroeid. In de kerk worden verhalen voorgelezen uit de Bijbel, maar niet op haar eigen kamer. Dit is een hele nieuwe ervaring voor haar. Als we over deze drempel heen zijn, begint ze zelf de verhalen hardop te lezen. We staan stil bij de bekende verhalen zoals de storm op het meer die Jezus stilt, Zacheüs bij wie Jezus op bezoek komt. Ze associeert bij de verhalen de dingen die ze zelf heeft meegemaakt. Deze associaties horen bij haar leven.

Ze vertelt wat ze in haar eigen leven heeft meegemaakt. Een gebeurtenis komt telkens weer bovendrijven: haar opsluiting in de isoleercel, wel drie weken. Toen ze eruit mocht, moest ze er meteen weer in. Ze vertelt hoe angstig ze is geweest en hoe opgesloten ze zich heeft gevoeld. Ik geef aan dat dit afschuwelijk voor haar moet zijn geweest en dat bevestigt ze. Deze ervaring was zeer traumatisch en ingrijpend. Op mijn vraag of ze in de isoleercel kon bidden, krijg ik te horen dat ze daar alleen het Onze Vader en het Wees Gegroet kon bidden. Dat gaf haar de kracht om het vol te houden in de isoleercel. In de gesprekken komen ook herinneringen aan haar thuissituatie naar boven, over haar ouders die inmiddels zijn overleden, haar broer en haar zus met wie ze een goede band heeft en regelmatig ontmoet. Ze vertelt ook over haar lagerschooltijd en de eerste communie in de parochie waar ze bij hoorde.

Na verloop van enkele weken merk ik bij haar een terugslag. De stem van Thea is weer helemaal terug en heeft veel invloed op haar. Volgens Engelen zegt deze stem

nare dingen tegen haar en daar wordt ze angstig van. Ik krijg nauwelijks oogcontact met haar en probeer haar uit te nodigen mij aan te kijken. Dat doet ze kortstondig, en valt vervolgens weer weg. Een week later merk ik dat het beter met haar gaat, er is oogcontact. We lezen het verhaal over de lamme die door zijn vrienden naar Jezus wordt gedragen, en door Jezus wordt genezen. Daarop zegt ze dat zij nooit beter is geworden. Het is wel een paar jaar beter gegaan met haar. Haar ziekte is blijvend. Dat is moeilijk om te aanvaarden. Ik wijs haar op haar zus en broer die altijd bij haar blijven, net zoals de vrienden van de lamme. We zingen de liederen 'Blijf mij nabij', 'Kum ba yah, my Lord', 'Geef mij kracht'. We praten er niet over, maar zingen: dát geeft de kracht om verder te gaan.

Vruchten van de begeleiding

Uit deze beschrijving komt naar voren dat het in contact brengen met een heilige ruimte, waarin de ziel gevoed wordt, bij mensen met een verstandelijke beperking tot stand komt via rituele communicatie. In deze communicatie wordt het Geheim present gesteld door de rituelen te doen en de verhalen samen te lezen. Op deze wijze wordt het hart van Engelen gevoed met troost en kracht, die haar vertrouwen versterken. De rituele communicatie levert de volgende vruchten op.

1. In de gesprekken wordt de angst, die haar opgesloten hield in zichzelf, geborgen en gedeeld met mij als geestelijk begeleider. Daardoor kan zij de angst geleidelijk loslaten en raken de stemmen in haar naar de achtergrond. De rituele communicatie brengt haar in contact met het Geheim, dat haar leven draagt. Op deze wijze wordt Engelen als persoon geheeld.
2. Tijdens de rituele communicatie komen ervaringen en herinneringen aan gebeurtenissen en personen uit haar verleden naar boven. Door deze gebeurtenissen ter sprake te brengen, worden ze opnieuw doorleefd en vindt er een zekere aanvaarding plaats van haarzelf, van haar levensgeschiedenis, ook van haar mogelijkheden en beperkingen.
3. Engelen kan zich beter verhouden tot haar leefomgeving, werkomgeving en spirituele omgeving. In de loop van de gesprekken gaat Engelen weer naar de dagbesteding, waar ze iedere dag enkele uren verblijft. Ook ontmoet ik haar als vanouds in de kerkdiensten. Volgens haar begeleiders is ze rustiger geworden op de leefgroep en kan ze zich beter verhouden tot haar medebewoners.
4. Tijdens deze gesprekken wordt haar religieus verlangen gewekt. Ze verlangt naar de avondgebeden die ze als vanouds dagelijks bad. De Maria-ikoon houdt de herinnering aan haar moeder levend, die van grote betekenis voor haar is geweest, ook in het leren vertrouwen op God.

Conclusie

Uit deze casus komt naar voren dat mensen met een verstandelijke beperking die daarnaast aan het dementeren zijn, de transformatie van angst naar vertrouwen op hun eigen wijze doormaken. Dat betekent dat ze in hun proces begeleid moet worden. In dit proces maakt een geestelijk begeleider als representant van een levensbeschouwelijke traditie voor hen het goddelijk geheim verstaanbaar. Verstaanbaar maken betekent: in contact brengen met en de werking ervan helpen ondergaan. Dat gebeurt uiterst concreet: via zingen en bidden, symbolen, rituelen, verhalen, muziek en gebaren. Via deze toegangswegen wordt de ziel gevoed en wordt er een verbinding gemaakt met het verlangen, dat aanwezig is in het hart. Deze voedende functie van de geestelijk begeleider krijgt bij uitstek gestalte in het spirituele moederschap. <

Literatuur

- K. Bouwman (2018). Geestelijk moederschap of vroedvrouwenkunde. In: *Handelingen* 45/1 (2018), 61-65.
- K. Bouwman (2019). *Spiritueel moederschap. Twee vrouwen in het leven van Augustinus*. Heeswijk: Berne Media. Over de actualiteit van het spirituele moederschap kunt u lezen in hoofdstuk 13 (pp. 167-172).

Kitty (dr. K.) Bouwman is geestelijk verzorger in de Hartekampgroep en heeft een praktijk voor geestelijke begeleiding. Ze doceert spiritualiteit en mystiek aan de Academie voor Geesteswetenschappen en de theologieopleiding Bovendonk. Ze promoveerde op een onderzoek naar de spiritualiteit van Augustinus. Momenteel werkt ze aan een postdoc onderzoek naar het spirituele moederschap bij Hildegard van Bingen aan het Titus Brandsma Instituut. Zij is hoofdredacteur van *Herademing*, oecumenisch tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek. | www.matersapientia.nl

ACTUEEL

<https://tijdschrift.handelingen.com/>

• Open access

Handelingen is digitaal beschikbaar via *open access*. Alle edities van *Handelingen* en ook losse artikelen zijn gratis online beschikbaar. Hiervoor gaat u naar tijdschrift.handelingen.com. Verder vindt u informatie over de redactie, het indienen van een artikel en het bestellen van het nieuwste nummer.

• Nieuwsbrief

Via deze website kunt u zich ook inschrijven voor de e-mailniewsbrief die elk kwartaal verschijnt. Doen!

<https://handelingen.com/>

• Actuele agenda en archief

De vertrouwde website www.handelingen.com blijft bestaan, mét alle actuele berichten en aankondigingen. Nog steeds kunt u daar de overzichten van eerdere jaargangen (teruggaand t/m 1995), artikelen, literatuurberichten en beeldmeditaties vinden. Bovendien wordt daar de agenda bijgehouden met studiedagen, cursussen, symposia en andere activiteiten in het kader van praktische theologie en religiewetenschap.

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/tijdschriften/view/75125>

• Open Journals

De nummers van *Handelingen* worden ook opgenomen op de website van KU Leuven met een korte beschrijving van de thema's en de artikelen, inclusief links daarnaar op Open Journals.

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerkleden, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer,
drs. Harry Harmsen (webredacteur), Tom Lormans MA MSc,
dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur),
prof.dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredacteur),
dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Redactie.AMG | Marieke van der Giessen-van Velzen, Zoetermeer

Vormgeving

Frank de Wit, Zwolle

Foto's en illustraties

Blz. 34: Sam Drukker
Cover, binnenwerk en achterzijde: René Rosmolen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar en is gratis online te lezen op

www.handelingen.com of **www.radbouduniversitypress.nl**

Blijf op de hoogte van nieuwe nummers via onze nieuwsbrief.

Aanmelden hiervoor kan op de website van *Handelingen*.

Abonnement papieren uitgave

Standaard jaarabonnement Nederland: € 51,95

Standaard jaarabonnement buitenland: € 68,65

Studentenabonnement: € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart)

Los nummer: € 15,00

Het jaarabonnement wordt automatisch verlengd. Opzeggen kan schriftelijk via radbouduniversitypress@ru.nl, uiterlijk voor 1 december voor het begin van het nieuwe kalenderjaar.

ISSN 1876-8024

E-ISSN 2773-2096

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

© 2022 *Handelingen*

Handelingen wordt gepubliceerd in Diamond Open Access met de volgende Creative Commons-licentie: Attribution-4.0-International (CC BY 4.0). Deze licentie houdt in dat het kopiëren, distribueren, vertonen en uitvoeren van het werk en afgeleide werken is toegestaan op voorwaarde van het vermelden van de oorspronkelijke auteur(s) en bron.

In het volgende nummer:

Als 't danst ...

Themaredactie: Barbara Zwaan

Het *Handelingen*-decembernummer zal gewijd zijn aan de dans. We vatten daarbij de dans exemplarisch en in brede zin op, als metafoor voor lichamelijkheid. Met die loep kijken we naar religie. Dans en religie hebben een ambivalente verhouding. Enerzijds zien we in religie het plezier, de speelsheid en de extase van de dans in rituele expressie. Anderzijds zien we het gevaar voor zinnelijkheid, zelfverlies en grensoverschrijding. Dat maakt de dans tot een uitermate geschikte en spannende insteek om naar lichamelijkheid in religie te kijken.

Als 't danst, wat danst er dan? De auteurs zullen vanuit kernthema's uit hun eigen onderzoek (en ervaringen met dans en beweging) reflecteren op de vraag in welke zin de dans als metafoor voor lichamelijkheid in religie kan worden opgevat. Of liever religies, want het onderwerp zal vanuit verschillende wereldgodsdiensten en spirituele perspectieven benaderd worden.

Radboud University

